

Міністерство освіти і науки України
Чернівецький національний університет
імені Юрія Федьковича

Факультет історії, політології та міжнародних відносин
Кафедра всесвітньої історії

**«Російське революційне народництво: ідейно-теоретичні
засади та політична практика».**

Виконав:
студент 6 курсу, групи 611
Спеціальності 014 Середня освіта
(Історія)
Карч Іван Іванович
Керівник: к.і.н., доц. Мінаєв А. В.

Рецензент: _____
_____
_____
_____
_____
_____
_____
_____

До захисту допущено:

Протокол засідання кафедри № 4

від «29» листопада 2021 р.

Зав. кафедри _____ проф. Ботушанський В.М.

Чернівці – 2021

Зміст

ВСТУП.....	5
РОЗДІЛ 1. ІДЕОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО НАРОДНИЦТВА	23
РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО В 60-70-Х рр. ХІХ СТОЛІТТЯ.....	39
РОЗДІЛ 3. РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО ПІСЛЯ ПОДІЙ 1 БЕРЕЗНЯ 1881 р.	68
ВИСНОВКИ	88
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ	91

ВСТУП

Звернення до дослідження політичної проблематики у спадщині ідеологів російського революційного народництва актуальне та своєчасне з погляду як теоретичного, так і науково-практичного.

В середині XIX ст. бюрократичний апарат, що сповідував консервативні цінності, не зміг сформувати адекватні відповіді на виклики часу, а ускладнена соціальна мобільність перешкоджала входженню найбільш активних членів інтелектуальної еліти в еліту правлячу. Ця суперечність між потенціалом і можливостями самореалізації різночинної інтелігенції привела до створення альтернативної ідеології і постулювання необхідності іншого соціального устрою. Природним чином ідеологією протесту став народницький соціалізм, який не просто був антиподом консервативної державницької ідеології, але й задовільняв вимоги встановлення «абсолютної справедливості», які є незмінною умовою реалізації здійснення будь якої революційної трансформації суспільства. Для сучасної науки процес формування, поширення і самовідтворення такої «альтернативної» соціальної моделі представляє безумовний інтерес. Російське народництво цікаве для вивчення також і як національна форма протестного руху.

Незважаючи на очевидне тяжіння до ідеології, лідери народництва – П. Л. Лавров (1823-1900), М. А. Бакунін (1814-1876), П. М. Ткачов (1844-1885) внесли вагомий внесок у політичну науку. Всебічно розглянувши проблеми держави вперше в російській політичній традиції не просто обґрунтували необхідність, а й детально розробили механізм здійснення соціальної революції.

Крім того, важливість осмислення народницької теорії ґрунтується і на її історичному значенні, як одній з небагатьох власне російських суспільно-політичних концепцій, що серйозно вплинули на світову думку

Революційне вчення народництва, що стало частиною анархізму Бакуніна, «філософії дії» Лаврова та теорії змови Ткачова, досі привертає увагу не лише вчених, а й політиків.

Актуальність теми визначається й тим, що саме в період 1860-х – 1880-х рр. в Росії виникли зародки наступних ідеологій та політичних партій, що відіграли колосальну роль в історичних катаклізмах початку ХХ ст. Народництво, будучи на лівому фланзі громадського руху, намагалося реалізувати споконвічну мрію російського народу про соціальну справедливість. А ця ідея була магістральною в російській історії всього ХХ ст. Крім того, звернення до історії народництва дає можливість побачити витоки переходу мирної опозиції до насильницьких, революційних методів боротьби.

Об'єктом вивчення є російське революційне народництво в контексті історії визвольного руху в Росії 1860-х рр. **Предмет дослідження** – ідеологія і результати діяльності народників на даному етапі руху.

Хронологічні рамки даної роботи – кінець 40-х – 80-ті рр. ХІХ ст. – обумовлені конкретними історичними обставинами передумов появи та розповсюдження екстремістських ідей у російському революційному русі даного періоду. Верхня часова межа пояснюється появою перших друкованих праць політичного змісту, що вплинули на формування ідеології народницького руху в Російській імперії; нижня – логічно виходить з припинення діяльності більш-менш значних народницьких організацій, що було викликано ідейно-організаційною кризою народництва, обумовленим поширенням радикальної ідеології та терористичною практикою боротьби.

Джерельна база дослідження. Перші за часом документи про революційно-народницький рух друкувалися не в наукових, а практичних, ділових цілях. Це – преса та публіцистика як самого народництва, так і його сучасників. Тут на перше місце за значенням треба поставити нелегальні, підпільні видання народників 70-х рр. – їх численні прокламації, брошури (наприклад, перевидані за радянських часів: «Русскому народу»

О. В. Долгушина, «Чтой-то, братцы...». Л. Е. Шишко, «Смерть за смерть!» – 1879), «Народная воля» (1879-1885), «Рабочая газета» (1880-1881), «Черный передел» (1880-1881), «Зерно» (1880-1881). Усі вони видавалися як зброя боротьби народників, тепер слугують дослідникам народництва головними джерелами, живими прикметами часу.

Теж саме слід сказати і про видання революційно-народницької еміграції, газети і журнали: «Народное дело» (1868–1870), «Народная расправа» (1869-1870), «Вперед!» (1873-1877), «Работник» (1875-1876), «Набат» (1875-1881), «Общее дело» (1877-1890), «Община» (1878), Календарь «Народной воли» (1883), Вестник «Народной воли» (1883-1886). Щоправда, ці видання були менш оперативні і компетентні у російських справах і тому менш значущі як джерела, ніж підпільні газети та журнали, що видавалися у самій Росії [96, с. 41].

З емігрантської преси 70-80-х рр. XIX ст. за радянських часів передруковано повний комплект лише бакуністичної газети «Работник» [3], хоча інші емігрантські видання тих років (особливо «Вперед!» П. Л. Лаврова та «Набат» П. М. Ткачова) заслуговують на перевидання набагато більше. Натомість підпільні (не емігрантські) періодичні видання народників 70-х передруковані всі. Ще в роки першої російської революції В. Я. Богучарський перевидав окремою збіркою журнал «Земля і воля» та газету «Начало» [12], журнал «Народна воля» та народовольчу «Рабочую газету». За радянських часів повні комплекти «Народной воли» та «Рабочей газеты» перевидані повторно [7]. Крім того, передруковані: журнал «Черный передел» окремою книгою [11] та чорнопередільна газета «Зерно» у книзі В. І. Невського [9 а]. Проте всі ці перевидання виконані ще до 1930 р., давно вже стали бібліографічною рідкістю і потребують нових перевидань, які супроводжувалися б сучасними науковими коментарями.

Отже, всі джерела жанру преси та публіцистики створювалися на злобу дня для висвітлення поточних справ. Спеціально для історії публікація документів про революційно-народницький рух 70-х рр. почалася

з наступного десятиліття – за кордоном. Першими видавцями були народники, політичні емігранти.

Одним з головних джерел, що дають можливість з'ясувати специфіку ідеології народництва, є література, що створювалась спеціально для пропаганди серед широких народних мас, – так звані народні видання.

Прокламації, призначені для народу, створювались в 60-х рр. (М. Г. Чернишевський «Панським селянам...» [14], М. Огарьов «Що потрібно народу?» [10]). Вони носять яскраво виражений революційно-демократичний, і антимонархічний характер.

Усі революційні народні видання 70-х рр. випускалися як анонімні брошури. Викликалося це в основному міркуваннями конспірації, але важливу роль, мабуть, відігравала також й інша обставина: щоб бути придатною для пропагандистської практики народників різних груп і напрямів, вирішення питань-в цій літературі мало бути як би рівнодіючою всього різноманіття індивідуальних поглядів і думок, що мали місце у революціонерів-сімдесятників. Зрозуміло, не можна повністю ігнорувати індивідуальні риси у поглядах авторів популярних брошур. Але в цілому в цих брошурах відображалися не так особисті погляди їх авторів, скільки ті погляди, які були панівними у той чи інший період діяльності революціонерів-сімдесятників. Завдяки цьому нелегальна народна література 70-х рр. стає цінним джерелом вивчення ідеології революційних діячів цієї епохи, оскільки дозволяє виявити елементи спільного у тому світогляді, дозволяє простежити основну тенденцію в еволюції їхніх поглядів на ряд найважливіших проблем [37, с. 6].

У 1882 р. в Женеві вперше були видані біографічні нариси про А. І. Желябова та С. Л. Перовську, написані у формі спогадів. Написав їх видний революціонер, соратник Желябова та Перовської Л. А. Тихомиров, а редагував С. М. Кравчинський. У тому ж і наступному, 1883 р. у Женеві з'явилися три випуски альманаху «На родине» з документами та спогадами, головним чином про «Народну волю»; 1888 р. там же – матеріали гучного

судового процесу «21-го» (Г. А. Лопатіна та ін.), а в 1897 р. в Лондоні – книга В. Л. Бурцева «За 100 років» [5], своєрідна погодна хроніка революційного руху від декабристів до соціал-демократів з переліком фактів та вибірковою публікацією документів.

Тоді ж, у 90-ті рр., за кордоном стали виходити перші книги мемуарів діячів революційного народництва. Так, у 1894-1898 рр. в Парижі були видані «Спогади» В. К. Дебогорія-Мокрієвича [2] переважно про «ходіння в народ» (пізніше, в 1903, 1906 і 1930 рр., вони перевидавались), а в 1902 р. в Лондоні вперше з'явилися російською мовою всесвітньо відомі «Записки революціонера» П. А. Кропоткіна [6]. У «Записках» яскраво відображене життя народницької еміграції 70-80-х років, так і діяльність революційного суспільства т. зв. «чайківців» – найбільшого в Росії за час з початку 60-х до середини 70-х років, є багато відомостей та міркувань про справи та людей усіх сфер від підпільної «крамоли» до царського уряду, про авансцену та лаштунки придворного світу, який так добре знав князь Кропоткін.

В Росії публікація матеріалів з історії народництва стала можливою лише результаті першої російської революції. Саме в 1906-1907 рр. видано переважну частину всіх джерел на нашу тему, опублікованих до радянської влади. Головним чином, це матеріали політичних процесів та спогади.

У 1905 р. в Парижі і у 1907 р. в Ростові-на-Дону В. Я. Богучарський видав найціннішу збірку «Державні злочини в Росії в ХІХ столітті». Три томи збірки включили витяги з легальних видань з деякими нелегальними додатками документи політичних процесів у Росії від декабристів до «ходіння в народ» (обвинувальні акти, судові звіти, вироки). Більше половини першого тому, весь другий і весь третій томи відведено процесам народників 70-х [4].

Дуже багато (буквально десятками) друкувалися у 1906-1907 рр. на сторінках журналів, збірників та окремо спогади революційних народників. Цей жанр джерел найсуб'єктивніший. У тому, що він розкриває перед читачем індивідуальність автора, є, звичайно, і сильна сторона, але є й

слабкості: надмірно особисте сприйняття подій, перебільшення власної ролі, ретроспективність та помилки пам'яті (особливо, якщо спогади пишуться через багато років після описуваних подій) [96, с. 66].

Спогади народників теж вимагають критичного підходу, оскільки вони (як взагалі всі мемуари), по-перше, суб'єктивні і, по-друге, ретроспективні, але більше, ніж інші; у всякому разі не так, як вважає С. С. Вовк, який звів докладну характеристику народовольчих мемуарів у своїй книзі про «Народну волю» до викриття їхньої тенденційності і уподібнив їх усі (запозичуючи полемічний прийом Г. В. Плеханова) середньовічним життям [96, с. 66].

Важлива інформація для вивчення нашої теми представлена у збірнику документів «Революційне народництво 70-х років XIX ст.» (у 2-х т.) [13]. Перший том збірника видано 1964 р. за редакцією Б. З. Ітенберга, другий – 1965 р. за редакцією С. С. Вовка. У цьому виданні зібрані найцінніші документи революційного народництва: програми, статuti, прокламації, вибрані листи, судові промови, слідчі показання (у першому томі – за 1870-1875 рр., від нечаївщини до «Землі та волі», у другому – за 1876-1882 р., тобто за час «Землі і волі», «Чорного переділу» та «Народної волі».

Як правило головні, найцінніші документи (програмні, статутні) зібрані та передруковані тут з раніших публікацій видань. Це робить збірку схожою на хрестоматію та визначає її значущість не лише як наукового, а й навчального посібника.

З 1980-х рр. лєнінградські історики здійснили видання «Бібліотеки революційних мемуарів». Так, у 1989 р. було видано збірку зі спогадами учасників «Народної волі» і «Чорного переділу» [9]. В томі представлені спогади М. Фроленка і О. Аптекман, в яких міститься інформація про розкол «Землі і волі»: перший з учасників висвітлює ці події з позицій народовольця, другий висвітлює ті ж самі події у сприйнятті учасника «Чорного переділу». Спогади В. Фігнер – найбільш обширні у збірнику. Вони дають змогу ознайомитись з основними віхами боротьби «Народної

волі» з серпня 1879 р. по кінець 1881 р. Далі йдуть спогади про «Чорний переділ» (Р. Плеханової) і спогади про становлення підпільних типографій двох організацій, що виникли на місці «Землі і волі».

Наступні спогади присвячені окремим сторонам діяльності «Народної волі» – серед військових (Є. Серебряков), робітників (Н. Салова), студентів (К. Загорський).

Хронологічні рамки даної збірки спогадів невеликі – всього три з половиною роки, однак це – період революційної ситуації, час особливого піднесення революційної боротьби. Нарешті, це останні роки домінування народництва всередині різночинного періоду визвольного руху в Росії.

Історіографія проблеми. Народницька історіографія є особливою течією дореволюційної історичної літератури, специфіка якої багато в чому визначалася тим, що її творцями були не лише професійні історики, а й самі учасники руху. Історичні матеріали про народницький рух публікувалися в емігрантській революційній пресі та у підпільних виданнях у Росії, викладалися у показаннях на слідстві низки видатних практиків народництва. Перші спеціальні роботи, присвячені історії народництва, належали перу П. Л. Лаврова [54] та О. В. Аптекмана [18].

В основу народницької історіографії була покладена ідея про необхідність порятунку народу від «жахів капіталізму» та повалення існуючого суспільно-політичного устрою шляхом соціальної революції. У світлі цієї концепції революційна боротьба народників сприймалася як об'єктивний і закономірний процес, що розвивається на користь всього народу. Особливу увагу народницькі публіцисти приділяли проблемі зміни форм і методів боротьби, що почалася з пропагандистської діяльності та спроб підняти селян на соціальну революцію, і трансформується потім у практику терору «Народної волі» [98, с. 15]. У народницькій історіографії містяться не тільки конкретні цінні відомості про багато епізодів боротьби, роздуми про її методи та цілі, але й запропоновані варіанти періодизації поступу.

Багато концептуальних положень народницьких авторів увійшли до марксистської історіографії. Насамперед, це визнання тієї ролі, яку відіграли «Історичні листи» Лаврова та роботи Бакуніна у справі формування революціонерів 1870-х рр. Далі, це судження про стихійне характер масового «ходіння в народ» 1874 р., оцінка причин його невдачі, викликані відсутністю єдності мети, пасивністю селян та слабкої підготовленістю пропагандистів. У працях марксистських істориків, слідом за народницькими публіцистами, перехід до терору пояснювався розчаруванням учасників руху в ефективності пропагандистських методів, а також необхідністю організації захисту партії від репресій уряду та діяльності шпигунів та зрадників [54, с. 274].

Російські марксистки мали свої, засновані на класовому підході, уявлення про народництво. Найважливішою тезою марксистів була ідея про наявність прямої залежності між напрямками суспільно-політичної думки та інтересами певних класів.

Першим думку про дрібнобуржуазний характер російського народництва обґрунтував у своїх працях Г. В. Плеханов [73]. Він прагнув довести неспроможність народницьких ідей про можливість для Росії пройти капіталістичну стадію розвитку, запевняючи, що капіталізм вже утвердився в країні. Тому, з погляду Плеханова, основне завдання «Народної волі» полягало у переході до політичної боротьби не тільки на практиці, а й у програмі, теоретично.

В. І. Ленін у своїх працях [56-59] неодноразово звертався до історії народництва. Для нього, як і для Плеханова, ця тема була предметом спеціального вивчення. Народницький рух 1860-1880-х рр. Ленін розглядав у своїх роботах, написаних у різний час та з різних причин. В основному, це були публіцистичні статті, спрямовані проти так званих «ліберальних народників» 1890-х рр. Аналіз висловлювань Леніна про народництво та народницький рух дозволяє стверджувати, що він звертався до теми народництва, виходячи виключно з потреб та завдань політичної та

ідеологічної боротьби свого часу. Ленін з великою повагою ставився і до «старого» народництва, і до народовольства, досить адекватно оцінював особливості того й іншого. В той же час, Ленін відзначав певну утопічність народницької теорії та планів народовольців захопити владу, а також отримати підтримку селян при здійсненні передбачуваних соціалістичних перетворень.

З встановленням радської влади революційне народництво досліджувалося інтенсивно та плідно – з низки причин. По-перше, після перемоги більшовиків зростав інтерес до революційного минулого, до національних традицій визвольної боротьби. По-друге, підігрівали цей інтерес друковані та усні виступи живих свідків, деякі з яких (Віра Фігнер, Микола Морозов, Михайло Фроленко) користувалися славою мало не казкових героїв. По-третє, було відкрито доступ до державних архівів, які зберегли для істориків майже всі документи старого режиму [96, с. 15].

До середини 30-х рр. ідейний контроль над істориками СРСР не був настільки жорстким, як у наступні роки. Хоча праці та висловлювання класиків марксизму-ленінізму про народництво посилено пропагувалися і вже почали виходити методологічні керівництва для істориків народництва [31, с. 23], все ж таки радянські вчені зберігали частково творчу свободу і, дискутуючи між собою, встигли до середини 30-х років видати багато цікавих монографічних досліджень [52; 77].

Чільне місце відводилося народництву у загальних курсах російської історії – М. Покровського, М. Рожкова, С. Піонтковського. При цьому різко відокремилися дві крайності. Якщо І. Теодорович з більшовицькою палкістю ідеалізував народників і прагнув довести, що народовольство передбачило («в зародку») більшовизм [92, с. 77-78], то М. Покровський так само гаряче доводив: «більшовизм своїми позитивними рисами нічим не зобов'язаний народництву». Втім, Покровський суперечив собі, модерністськи визначаючи бунтарів та пропагандистів першої половини 70-х рр. як «більшовицьке» та «меншовицьке» крила. Саме поняття

«народництво» тлумачилося іноді то дуже вузько, то дуже широко: Ю. М. Стеклов [89, с. 122] ототожнював його з землевољством, а М. Рожков поширював на художників-передвижників та композиторів «Могутньої купки» [96, с. 18].

До середини 30-х рр. в радянській нашій літературі вже переважав висхідний до Леніна, але добре аргументований погляд на народництво як на ідеологію селянської демократії, що панувала в російському визвольному русі від початку до кінця його різночинського етапу. Рух 60-70-х рр. розглядалося в нерозривній єдності як революційно-народницький (на противагу ліберальному народництву 80-90-х років). На той час було накопичено колосальний фактичний матеріал, активно розроблялися всі проблеми народницького руху. На черзі постало завдання створення узагальнюючих монографій. Але вся робота з вивчення народництва припинилася.

Справа в тому, що до 1935 р., в умовах утвердження культу особи Сталіна, коли сталінська камарилья спекулювала на можливості терористичних актів з боку уявних «ворогів народу», прояв будь якого інтресу з його тероризмом став для «верхів» небезпечним [96, с. 18]. Незабаром після вбивства С. М. Кірова Сталін у колі наближених заявив: «Якщо ми на народовольцях виховуватимемо наших людей, то виховаємо терористів» [86, с. 257]. Ця заява була сприйнята як сигнал до заборони як народовольчої, а й взагалі народницької проблематики. 14 червня 1935 р. ЦК ВКП(б) прийняв ухвалу «Про пропагандистську роботу найближчим часом», в якій, зокрема, зазначалося: «Необхідно особливо роз'яснити, що марксизм у нас виріс і зміцнів у боротьбі з народництвом (народовольством і т.п.), як найлютішим ворогом марксизму, і на основі розгрому його ідейних положень, засобів та методів політичної боротьби» [1, с. 817]. У тому ж 1935 р. було розпущено Всесоюзне товариство політкаторжан, яке було центром дослідження народництва, закрито його орган – журнал «Каторга та заслання», а також його видавництво, перервано вже розпочаті видання

багатотомних зборів праць П. Л. Лаврова, М. О. Бакуніна, П. Н. Ткачова були здані в архів, де й зберігаються дотепер [97, с. 15].

З 1935 р. наукова розробка історії народництва виявилася під забороною. Усі діячі народництва – і ліберальні, і революційні – були синтезовані під одним ярликом «народники», оголошені «найлютішими ворогами марксизму» (хоча вони боролися проти самодержавства понад 20 років до початку поширення ідей марксизму в Росії) і остаточно розвінчані на сторінках «Короткого курсу історії ВКП(б)», який надовго став найвищою та остаточною інстанцією радянської історичної науки. «Короткий курс» зображував все – і революційне і ліберальне – народництво однотонно і негативно як таких, хто почав «виступати проти історичних потреб суспільства» [1, с. 16].

Відтепер народників можна було тільки таврувати, ганьбити (як «лютіших ворогів марксизму», які наважились «перти» проти історії), але не досліджувати. Органічна частина різночинського етапу визвольної боротьби в Росії – революційний рух з середини 60-х до початку 80-х рр. – була викинута з радянської історіографії і майже чверть століття залишалася як дослідницька проблема на маргінесі. Вся робота з дослідження різночинського етапу зосередилася на першій половині 60-х рр., а точніше – на поглядах (головним чином) та діяльності О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та вузького кола їхніх соратників. При цьому увійшло у звичай антинаукове протиставлення народників 60-х рр. на чолі з Герценом і Чернишевським (які зовсім не народники, а революційні демократи) народникам 70-х рр. (які ніби не революційні демократи, а тільки народники). Ленінський аналіз народництва кон'юктурно перекручувався: похвали революційним народникам замовчувалися, а критика на адресу ліберальних народників (чи навіть есерів) поширювалася на все народництво вцілому. Деякі історики, «винні» і в тому, що вони схвально писали про народників, були фізично знищені. Серед них С. Невський (1876-1937) Б. Горев (1874-1937), Є. Колосов (1879-1937),

П. Столп'янський (1872-1938), І. Теодорович (1876-1940), В. Левицький (1883-1941), Д. Фрідлянд (1896-1941), О. Воронський (1884-1943) [96, с. 20].

Тільки після XX з'їзду КПРС (1956 р.), який декларував необхідність творчого розвитку історичної науки без догматизму, кон'юнктурщини та, тим більше, без насильства над наукою, почалося відновлення правди про народництво. Як «перша ластівка» нової епохи в травні 1956 р. з'явилася і викликала резонанс серед істориків стаття П. С. Ткаченка «Про деякі питання історії народництва» [94] з закликом відновити розробку народницької проблематики, піти далі того рубежу, якого було досягнуто у 1935 р. Після статті Ткаченка були опубліковані інші, аналогічні за змістом, статті [47; 106], а в 1957 р. вийшла і перша після 20-річної перерви монографія на революційно-народницьку тематику – «Російська секція І Інтернаціоналу» Б. П. Козьміна [49].

У січні 1961 р. при Інституті історії була створена проблемна Група з вивчення громадського руху у пореформеній Росії, яка об'єднала та координувала зусилля дослідників народництва фактично всієї країни. Таким чином, після довгої заборони знову відкрилися можливості для вивчення народництва, тоді історики, а також філософи, економісти, літературознавці не забарилися скористатися цією нагодою. За короткий час з кінця 50-х до початку 70-х рр. були монографічно розроблені майже всі основні аспекти революційно-народницької проблематики.

Загальний нарис руху революційних народників від Герцена та Чернишевського до «Народної волі» першим після XX з'їзду КПРС опублікував Ш. М. Левін. Більша частина його праці була написана здебільшого ще в «заборонений» для народницької проблематики час і місцями несе на собі відбиток тієї епохи. Так Левін доводив, ніби народництво «остаточно сформувалося як доктрина» лише до 70-х років і тому треба розрізняти всередині різночинського етапу періоди «революційно-демократичного просвітництва» 60-х і «революційного народництва» 70-х років [55].

Про «ходіння в народ» майже одночасно були підготовлені дві монографії – Б. С. Ітенберга та Р. В. Філіппова. Б. С. Ітенберг [42] вперше комплексно розглянув усі сторони «ходіння в народ» як дослідницької проблеми. Спираючись на широкий масив джерел, він виявив передумови «ходіння» і простежив його еволюцію (як процес нарощування сил) від Герцена, який першим озвучив гасло «В народ!», до масового походу народників на село 1874 р. і далі, до початку «Землі і волі» 1876-1879 рр. Тим самим було доведено ідейнау ділову і навіть організаційну наступність революційного народництва 60-х і 70-х рр. Дещо інакше підійшов до проблеми Р. В. Філіппов [100]. Не заглиблюючись у практичний аспект «ходіння», він спробував з'ясувати закономірності розвитку теорії і тактики революційного народництва і висунув версію про те, що головним тактичним напрямком у народництві 70-х рр. було не бакуністський і не лавристський, як зазвичай вважають, а «революційно-пропагандистський», втілене у тактиці Великого товариства пропаганди 1871-1874 рр. і вільне від крайнощів бакунізму та лавризму.

Характерною особливістю радянської історіографії народництва 1970-х-1980-х. було значне розширення тематики, з одного боку, та відсутність узагальнюючих концептуальних досліджень – з іншого. Причиною такої ситуації був жорсткий ідеологічний тиск, який не дозволяв історикам вийти за рамки ленінської концепції, що все більше обмежувала поле дослідження визвольного руху в Росії.

У 1970-х – 1980-х рр. найбільшим центром вивчення історії народництва залишався, як і раніше, Інститут історії СРСР АН СРСР, де плідно працювали провідні спеціалісти. У цей же період сформувалися ще два центри, в яких активно вивчали народництво – Університет Дружби Народів ім. П. Лумумби та історичний факультет Московського Державного Університету. Організатором досліджень з історії народництва в УДН був завідувач кафедри історії СРСР В. Ф. Антонов, під чийм керівництвом тут

почалося вивчення зарубіжної (англо-американської та французької) історіографії ідеології народництва [98, с. 23].

На початку «перебудови» побачила світ монографія І. К. Пантіна, Є. Г. Плімака, В. Г. Хороса «Революційна традиція у Росії» [72]. Ця робота викликала дуже суперечливі відгуки, викликані новим, нетрадиційним підходом до поставленої проблеми. Характер та особливості революційного процесу автори міцно пов'язували зі становищем, за яким розвиток капіталізму в Росії «здійснювався за особливим, відмінним від західноєвропейського, зразком, капіталізм тут був особливий». Концептуальним було положення про те, що «світовий капіталізм розвивався стадіями, ешелонами». Послідовно розглядаючи формування передумов капіталізму у Росії, автори наполягали на «запізнілості» формаційних процесів порівняно із Західною Європою, «неорганічності» російського капіталізму. Звідси слідував важливий висновок про відсталість як феодальної, так і капіталістичної Росії. Новим було звернення авторів до теорії модернізації, до ідеї багатоваріантності та багатолінійності всесвітньоісторичного процесу.

Розділ про «Народну волю» автори назвали «Тупики революційного тероризму» [72, с. 251-270], підтвердивши концепцію, що міститься в раніше опублікованій статті Плімака та Хороса [74]. Автори вважали, що ще до 1 березня 1881 р. у партії позначився «глибокий внутрішній надлом», що перетворився на розпад і «агонію» після царевбивства. Головна ознака «розпаду» – це, за словами авторів, «болісна свідомість розладу між революційними прагненнями та дійсністю», який висловився у відомих випадках «відступництва та зради», а також у «самогубствах і божевіллях» ряду революціонерів [74, с. 107-108].

На початку 1990-х рр., одночасно з розвалом СРСР та катастрофою комуністичної ідеології, повною мірою оголилася криза російської історичної науки. Її ознаки, що існували у прихованій, латентній формі ще з часів «застою», звісно, усвідомлювалися багатьма істориками-

професіоналами. Сутність цієї кризи полягала у повній вичерпаності на той час єдиної офіційно визнаною в СРСР марксистської методології пізнання сьогодення та минулого. Стосовно історії народництва можна говорити про вичерпаності колись плідної ленінської концепції визвольного руху в Росії.

Примітно, що у 1991 р. в роботах В. Ф. Антонова і В. В. Зверєва було здійснено справжній прорив у розуміння сутності народництва, що полягав у відмові від ленінської концепції. Антонов, протиставивши народницький соціалізм ленінському варіанту марксизму, писав, що Ленін «здійснив волюнтаристську революцію у країні нерозвиненого капіталізму...» [16, с. 12-13]. На думку історика, реальною «альтернативою марксизму могло бути лише вчення про соціалізм, вироблене народницькими теоретиками-федералістами, яким Ленін знехтував як реакційними» [16, с. 18].

Зверєв, зазначивши, що «ленінський підхід був, насамперед і головним чином, поглядом політика», обґрунтовано стверджував, що використання таких термінів як «утопічна», «дрібнобуржуазна», «реакційна» теорія стосовно народництва «давно застаріла і не витримує критики». Відмовившись від ленінських оцінок, історик запропонував та обґрунтував визначення народництва як «... явища суспільної думки, ... реакції інтелігенції на процес модернізації, що відбувався в країні» [38, с. 193].

Значним внеском в історіографію народництва є монографія В. А. Ісакова [40]. У ній показано розвиток ідеї змови в російському революційному русі протягом сорока років: від петрашевців до «Народної волі». Дослідником широко використані опубліковані джерела, матеріали російських архівів, а також Національного архіву Франції. Це дозволило автору вперше в російській історіографії комплексно вивчити проблему змовництва.

У монографії О. В. Будницького [26] отримали розгляд причини переходу народників до терору. Основними автор вважає кілька факторів – це і «розчарування у готовності народних мас до повстання», та «пасивність

більшої частини суспільства», та «бажання помститися за переслідування з боку уряду». Автор зробив акцент на тому, що «влада спочатку надавала революціонерам надмірне значення, піднімаючи їх цим і у своїх очах, і в очах суспільства».

Важливе місце у сучасній історіографії займає монографія Р. А. Арсланова [20], у якій в контексті суспільно-політичної боротьби 1840-1880-х рр. досліджено життя та діяльність одного з основоположників російського лібералізму К. Д. Кавеліна. У роботі Арсланова значне місце відводиться співставленню ліберальних і народницьких ідей, аналізується сприйняття народництва теоретиком лібералізму.

У досліджуваній темі іноземні автори фокусували погляд на декількох проблемних аспектах, які, в їхньому розумінні, пояснюють невдачу пропагандистської кампанії народників. Одними з головних називалися доктринальні причини, хоча розглядалися вони по-різному. Частина вчених, такі як американський історик М. Малія, вважав, що в переді-порєформених умовах творча еліта країни виявилася не здатною самостійно виробити революційне вчення, а тому запозичала західні політичні теорії, лише, по можливості, адаптуючи їх до особливостей відсталого аграрно-селянського суспільства. Заперечуючи наявність у Росії внутрішніх передумов революції, М. Малія вважав, що у той час соціалізм «стає найглибшою ілюзією російської інтелігенції», в основі якої лежить європейська ілюзія 1848 р., лише перенесена до Росії і пристосована до російської ситуації». На його думку, російська інтелігенція підхопила цю європейську «утопію, трансформуючи її до становища в Росії», попри те, що тут, на відміну від індустріальної Європи, «народ анітрохи не був міським натовпом», а «складався повністю з селянства» [61, с. 47]. Як підкреслював історик, «в російських реаліях ця нова доктрина в якості свого «універсального класу» не могла обрати пролетаріат; цю роль могло відіграти тільки селянство, або народ. Тому Герцен та Бакунін пропонують

нову версію соціалістичної утопії: селянський соціалізм, основа якого – селянська община» [62, с. 78].

Інші історики вважали, що у складанні народницької ідеології імпортовані доктрини, їхні «пророки та західні вчителі – французькі радикали до і після французької революції, а також Фіхте та Буонарроті, Фур'є і Гегель, Мілль і Прудон, Оуен і Маркс» і справді відіграли помітну роль. Однак вони так і не стали справжніми володарями дум російської інтелігенції, в якій знайшлись доморощені вчителі. За визнанням І. Берліна, «Найбільша фігура в народницькому русі, людина, чий темперамент, ідеї та діяльність панували в ньому від початку до кінця, – це, безсумнівно, Микола Гаврилович Чернишевський та його найближчі союзники та послідовники» [65, с. 275]. Американський історик Самуель Берон, в цілому розділяючи такий підхід погодився, що наприкінці 1860-х – на початку 1870-х рр. народництво справді «отримало серйозне обґрунтування» у творчості власних мислителів та публіцистів – П. Л. Лаврова та М. А. Бакуніна. За метафоричною оцінкою дослідника, їх революційні вчення перетворилися на справжнє «нове євангеліє» для рішуче налаштованих сотень «молодих людей з вищих та середніх класів суспільства», які стали його вірними «апостолами» [65, с. 275]. У 1874 р., пише С. Берон, вони «ніби за натхненням, залишили університетські аудиторії та службу, будинки та сім'ї, одягли селянський одяг і вирушили до села, щоб переконати селян брати участь у створенні раю на землі», але, всупереч піднесенням ілюзіям, їх «очікувало жорстоке розчарування» [28, с. 31-34].

Тим не менш, закордонні автори практично однотайно високо оцінили беззавітну відданість російської молоді благим закликам, їх жертвовність у справі служіння народу. Витончено та красиво цю позицію висловив американський історик Дж. Біллінгтон: «Народницький рух являв собою самовіддану, покаяну спробу, – зазначав він, – <...> Молоді народники майже із захопленням йшли у в'язницю і на страту за безнадійну

“спільну справу”, схожу на це аж ніяк не з діловитими революціонерами нового часу, а з похмурими романтичними героями» [24, с. 436].

За словами британського дослідника Дж. Хоскінга, багато агітаторів «були збентежені і засмучені тим, що селяни як і раніше шанують царя і дотримуються релігійних вірувань: адже більшість студентів вважали це забобонами та сентиментальністю» [102, с. 366]

На завершення підсумуємо, що накопичений істориками фактичний матеріал та дані ними наукові оцінки наочно показали, як підсумки «ходіння в народ» засвідчили неминучість «зіткнення цивілізацій», тих двох світів (революційної молоді та патріархального селянства), соціокультурний вектор яких був направлений у протилежні сторони.

Метою даної роботи є висвітлення формування ідейно-теоретичних засад і політичної практики російських революційних народників. Виходячи з мети, *завданнями* роботи є:

- розглянути ідейно-теоретичні засади та політичну практику російського народництва;
- висвітлити діяльність революційного народництва початку 60-х середини 80-х років XIX ст.;
- охарактеризувати діяльність народників після подій 1 березня 1881 р.;
- з'ясувати причини популярності ідей народників в російському суспільстві досліджуваного періоду.

РОЗДІЛ 1. ІДЕОЛОГІЯ ТА ОРГАНІЗАЦІЯ РЕВОЛЮЦІЙНОГО НАРОДНИЦТВА

Народництво виникло в умовах руйнування общинних, колективістських основ традиційного суспільства в зв'язку з становленням капіталістичних відносин. Першопочатково, ідеї розвинені народниками, з'явилися в кінці 1840-вих на початку 1850-тих років, були висунуті О. І. Герценом та М. Г. Чернишевським. В народництві існувало дві течії радикальне (революційне) та помірне («ліберальне» або реформаторське); в різний час мало перевагу одна з них. Радикальне народництво переважало в 1870-х рр. на початку 1880-х рр. намагалось створити національну модель некапіталістичного розвитку шляхом повалення самодержавної влади і здійснення на практиці ідеалів утопічного соціалізму [16, с. 6]. Воно набуло значного поширення, завдяки розвитку суб'єктивної соціології, яка відводить вирішальну роль в історії «критично мислячим особистостям», сформованим в масову партію. Помірне народництво (переважало в 1880 – 1890-ті рр.) прагнуло створити способи поступової адаптації трудового населення до умов модернізації країни, виступало за ненасильницькі методи в проведенні соціальних, політичних та економічних перевтілень [22, с. 43].

Народництво поклало на інтелігенцію обов'язок повернути «своєрідний борг народу» в той час як радикальні народники розуміли під цим самовіддану боротьбу інтелігенції за повалення самодержавства, помірні народники – головним образом виконували безпосередню роботу в народі, спрямовану на інтелектуальний та моральний розвиток селянства як умови майбутнього справедливого суспільного устрою, на покращення благоустрою селянства [42, с. 18]. Перші організації народництва з'явилися в 1860-ті рр.: «Земля і воля», «ішутінці», «Рублёвое общество» Г. О. Лопатіна та ін. [44, с. 132]. Їх програми і тактичні установки були аморфними та суперечними. Для перших народницьких організацій характерні спроби зрозуміти потреби і вимоги народу, викликати його

суспільну активність. Народники планували організувати артіль (комуни), налагодити видавництво книг для простого народу [46, с. 44]. Разом з тим проходила швидка радикалізація їх діяльності. Частина ішутінців мала намір захопити владу та вбити імператора, а Д. В. Каракозов 4(16) квітня 1866 р. здійснив перший в історії народництва замах на імператора Олександра II [30, с. 21]. Широкого розповсюдження серед народників отримали ідеї нігілізму.

У 1869 р. С. Г. Нечаєв з наміром підготувати державний переворот створив організацію «Народна справа», побудовану на сліпому підпорядкуванні її членів лідеру, «терорі», зверненому не тільки проти чиновників, але і проти тих хто мають сумнів в середині організації [76, с. 39]. Реакцією на «нечаївщину», яку осудило більша частина революційного підпілля, стало створення «Великого товариства пропаганди» («Чайковці»: Н. В. Чайковський, П. О. Кропоткін, С. Л. Перовська, та ін.) [72, с. 87]. В 1870-тих роках революційний напрямок в народництві остаточно оформився, у ньому намітились три течії. «Пропагандисти» (послідовники П. Л. Лаврова) вважали необхідним для організації повстання довготривалу пропаганду серед народних мас та розповсюджену теоретичну та моральну підготовку революціонерів, об'єднаних в партію [80, с. 77]. «Бунтарське» народництво (ідеолог – М. О. Бакунін), об'єднувало найбільш радикальну молодь, вважаючи російський народ та слов'янство в цілому «природженим» соціалістом, прагнуло негайно підняти народні маси на заколот проти приватної власності, держави та церкви [73, с. 99]. «Змовницьке» народництво (на боці П. М. Ткачова) наполягало на тому, що радикальна інтелігенція, об'єднана в партію, повинна здійснити державний переворот а пізніше втягнути в соціалістичну перебудову народ; на їх думку, держава буквально «висла в повітрі» і не мала підтримки від народу [63, с. 112]. Під час «Ходіння в народ» (1874 р.) ідея народного заколоту зазнала краху: селянство байдуже або вороже віднеслась до народницької пропаганди [77, с. 276]. Ця невдача змусила революційних народників

вдатись до підпільної пропаганди (жити в селі під виглядом писарів, лікарів, вчителів і т. д.) відмовитись від організаційної системи гуртків і створити першу централізовану революційну організацію – «Земля і воля» 1870-тих років (засновники – М. А. Натансон, О. Д. Михайлов, Г. В. Плеханов, О. О. Квятковський, Д. А. Лизогуб та ін.) [18, с. 31]. В 1879 р. стався її розкол, викликаний як байдужістю селянства до ідей народництва так і репресіями з боку уряду. Прихильники попередньої тактики пропаганди серед селян («деревенщики») об'єднались в організацію «Чорний переділ» (П. Б. Аксельрод, Л. Г. Дейч, Г. В. Плеханов, В. І. Засулич та ін.) [9, с. 102]. Більша частина відмовилась від цієї тактики, створила найбільшу організацію революційного народництва – партію «Народна воля» (О. І. Желябков, М. А. Михайлов, С. Л. Перовська, В. М. Фігнер, М. О. Морозов), головною цілю якої став державний переворот з наступним встановленням парламентської республіки. Партія вела революційну пропаганду серед різноманітних прошарків суспільства та в армії [78, с. 36], здійснила декілька терористичних актів, один з яких привів до загибелі Олександра II (1881 р) [91, с. 45]. Після розгрому «Народної волі» поліцією, народництво утратило свій вплив.

На перший план висунулось реформаторське народництво. Його ідейними виразниками стали співробітники газети «Неделя» (П. П. Черновинський, Я. В. Абрамов, І. І. Каблиц), висунувши теорію «малих справ» В. П. Воронцов, публіцисти журналу «Русское богатство» (С. Н. Кривенко, С. М. Южаков), під керівництвом М. К. Михайловського, газети «Сын отечества» (виходила в Санкт-Петербурзі в 1862-1901 рр.) та ін., які, виходячи з необхідності вирішення повсякденних проблем життя селянства та заперечуючи революційну боротьбу, закликали інтелігенцію покидати великі міста і працювати сільськими вчителями, лікарями, агрономами і т.д., з метою підняти суспільний інтелектуальний та моральний рівень народу розвинути його самодіяльність і тим самим слугувати народному благу [12, с. 263].

Вони висунули програму покращення економічного становища народу шляхом організації народного кредиту, страхової справи, надавали допомогу про покупці або оренді селянами державної землі, займались розповсюдженням сучасних для того часу землеробських знарядь, забезпеченням населення насінням високопродуктивних сортів сільськогосподарських культур, розвитком селянських промислів та кооперацій [38, с. 165]. Головну роль в реалізації цієї програми реформаторські народники відводили легальній діяльності в суспільних організаціях, роботі в земствах, виступам у пресі. Теорія «малих справ» в 1880-1890-х рр. втілювалась в реальній діяльності багатьох тисяч молодих людей з різноманітних прошарків населення. Популярності ідей реформаторських народників співпрацювало і вивчення російського села народниками-економістами ще до початку реформ (Даніельсон, Воронцов та ін.) [42, с. 125].

Народництво сприяло значному впливу на культуру другої половини XIX ст. до нього були близькими письменники Г. І. Успенський, Н. Н. Златовратський, В. Г. Короленко, М. Е. Салтиков-Щедрін та ін. Вплив народницької ідеології проявився в образотворчому мистецтві митців В. В. Верещагіна, І. Н. Крамського, В. Г. Перова та ін. [43, с. 63]. В той же час частина інтелігенції засуджувала революційне народництво (Ф. М. Достоевський, К. Н. Леонтьєв, Н. С. Лесков та ін.). на рубежі XIX-XX ст. як революційне, так і помірне народництво перетворилось на неонародництво [21, с. 98].

В широкому сенсі під народництвом маємо на увазі суспільний рух, оснований на ідеях О. І. Герцена, М. Г. Чернишевського та їх однодумців про самобутній шлях Росії до більш справедливого соціального устрою, віра в життєздатний устрій російського села [77, с. 279]. Різкій критиці селянської реформи, її соціальним та економічним наслідкам. На відміну від лібералів, народники на перший план висували соціальні проблеми і допускали революційний шлях до їх вирішення. В більш вузькому сенсі це

революційні підпільні групи та організації 60-80-х рр. XIX ст. Безпосередніми ідеологами народництва були М. О. Бакунін, П. Л. Лавров, П. М. Ткачов [30, с. 135].

М. О. Бакунін був вихідцем з серед вищого дворянства. Навчався в артилерійському училищі, захоплювався німецькою філософією, був членом гуртка М. В. Станковича, Поїхав за кордон, брав участь в революційному русі 1848-1849 рр. в Німеччині та Австрії, був двічі засуджений до смертної кари та переданим царському уряду [14 а, с. 10]. В 1861 р. втік з заслання через Японію в США, за тим переїхав в Європу, співпрацював з А. І Герценом та В. Г. Белінським [37а, с. 48].

М. О. Бакунін – один з теоретиків анархізму. Кінцеву ціль він бачив в «звільненні всього людства за допомогою повстання селянства», знищенні буржуазної цивілізації, знищенні всіх політичних, економічних, релігійних установ, повному і кінцевому знищенні класів, родини, спадкоємних прав. На зміну старому устрою повинно прийти об'єднання людей в сільські та міські громади, добровільні федерації громад [37 а, с. 65].

Анархічна теорія М. О. Бакуніна не визнавала ніякої держави, в тому числі і демократичної. В «загальновиборчій системі» він бачив прикриті панування освіченої меншості. Призвідником всесвітнього бунту, на думку М. О. Бакуніна, повинна стати Росія. «Росія пережила разінщину та пугачовщину», «в Росії накопичилося досить пального матеріалу для соціального вибуху. В російському народі М. О. Бакунін бачив риси, відповідні його анархічним ідеям: вірі в те, що земля нічия і належить народу, віру в общинне землеволодіння і мирське управління. М. О. Бакунін закликав інтелігенцію «розумовий пролетаріат», до дії, йти в село, кинути «напругу між розрізненими селянськими світами», з фабричними робітниками «не вчити народ, а бунтувати» – таким був девіз М. О. Бакуніна [13, с. 165].

П. Л. Лавров також отримав військову освіту. Він був блискучим математиком, викладачем військових навчальних закладів. Ще до реформи

він став відомим як філософ, який відрізнявся радикальними поглядами. В 1866 році П. Л. Лавров був заарештованим за зв'язок з революційними організаціями. Втік в 1870 р. з вологодського заслання і закінчив своє життя в еміграції 1900 р. В засланні він написав свою книгу «Исторические письма», яка викликала палкі дискусії та була дуже популярна серед молоді [63, с. 213]. П. Л. Лавров закликав молодь вивчати життя народу, дворянства, чим живе і від чого страждає робітничий люд, який своїм трудом «підтримує будівлю цивілізації» і надає молоді можливість навчатись. На відміну від Бакуніна П. Л. Лавров закликав молодь навчати народ, виводити його з стану відсталості, готувати його до майбутнього соціального перевороту. Суть історичного прогресу він бачив в вдосконаленні людини і суспільства, розвитку людської солідарності, втіленні в людську спільноту ідей рівності та справедливості. За його переконанням, носієм суспільного прогресу являється критично мисляча особистість, сила особистості – в підтримці її народом [54, с. 101]. П. Л. Лавров вважав, що перебудова російського суспільства повинна бути проведена самим народом, але народ потрібно до цього підготувати, створити революційну партію, яка б складалась з енергійних, мислячих, переконаних і відданих справі людей [63, с. 148].

П. М. Ткачов походив з збіднілої дворянської родини. Починаючи з студентських років брав участь в революційному русі. Був виключений з університету. Проте, не дивлячись на виключення, екстерном закінчив юридичний факультет. Незначний термін працював помічником повіреного присяжного [42, с. 53]. Був засланий. В 1873 р. втік з заслання та емігрував. За своє не довготривале життя (помер 1886 р. у віці 41 року) написав велику кількість літературно-критичних статей, в яких висвітлювались проблеми права та філософії. Свої політичні погляди П. М. Ткачов вклав в брошури «Задачи революционной пропаганды», відкритому листі Фрідріху Енгельсу, в журналі під його редакцією «Набат», який видавався за кордоном з 1875 по 1881 рр. [12, с. 69] П. М. Ткачов вів полеміку з Бакуніним і Лавровим. Ідею

народної революції він вважав утопічною і нездійсненною. Його головним гаслом – захоплення влади невеликою кількістю революціонерів, добре організованих та скріплених дисципліною [13, с. 42]. Після захоплення влади створюється революційна диктатура, яка буде втілювати в життя головні потреби програми народництва: перетворені громади в головний осередок суспільного та господарського життя, встановленню нових відносин між людьми на принципах любові, рівності та братерства, поступових усунень функцій держави. П. М. Ткачов вірив в можливість та необхідність здійснити якомога скоріше революційний переворот, поки тільки утворюються нові форми буржуазних відносин і самодержавство не здійснило нові реформи. Швидкий економічний прогрес і демократичні перетворення можуть зробити революцію неможливою. Підходящий момент буде упущено. П. М. Ткачов був впевненим, що головна умова успішного політичного перевороту – загальне невдоволення і відчай вже на своєму піку. Друга умова – дезорієнтація влади – може бути забезпеченим діями революціонерів, в першу чергу терором [29, с. 143].

Вчення М. О. Бакуніна, П. Л. Лаврова, П. М. Ткачова надихало та об'єднувало революціонерів 70-тих – початку 80-тих рр. XIX ст. в їх прагненні до повалення існуючого устрою і до справедливої соціальної перебудови суспільства, спираючись на суспільні традиції російського селянства. Розбіжності виникали в питаннях про методи та засоби здійснення революційних ідей. Перші спроби революційно політичної агітації з'явилися на початку 60-тих років XXI ст. В 1861 р. озповсюдилась прокламація «Великорус», яка приписувалась М. Г. Чернишевському і редакції журналу «Современник» [55, с. 76]. Автори закликали до масових дій для здійснення демократичних перевтілень. На іншому аркуші «К молодому поколенню» (автор – літератор М.Л. Михайлов) вже озвучувались погроза правлячій династії і вимога заміни монархії вибірним старшиною який би отримував платню від народу [50, с. 102]. Крайнім екстремізмом відрізнялась прокламація «Молодая Россія». Автор студент Зайчневський,

виступав від імені неіснуючої підпільної організації під тою ж назвою. Автор прокламації, розділив все населення Росії на дві партії – народну та імператорську, закликав до нещадної кривавої боротьби, повному винищені імператорської партії, до якої відносяться всі дворяни, чиновники, офіцери і члени їх родин [7а]. Один з членів невеликого підпільного гуртка під назвою «Ад» Д. В. Каракозов біля літнього саду 4-того квітня 1866-того року, стріляв в імператора Олександра II. На кінці 60-тих років посилювався студентський рух суто по академічним проблемам. Однак революціонери намагались використати його для політичної боротьби. С. Г. Нечаєв і П. М. Ткачов склали «програму Революційних дій», припускаючи створити в усіх університетських містах революційні центри, щоб весною 1870-того року підняти загальне повстання [102, с. 347].

Особливо проявилась діяльність С. Г. Нечаєв. 1869 р. заснував гурток з числа студентів Петровської сільсько-господарської академії в Москві. С. Г. Нечаєв ввійшов в довіру до М. О. Бакуніна і переконував його в наявності в Росії широко-розгорнутої революційної організації. Насправді ж, гурток нараховував трохи більше двох десятків людей і діяв за принципом строгої конспірації і взаємної відповідальності [77, с. 93]. За підозру в зраді С. Г. Нечаєв та його спільники звірськи вбили свого товариша по гуртку студента Іванова. Нечаєв втік до Швейцарії, але був виданий російському уряду як кримінальний злочинець [86, с. 35]. У 1872 р. було влаштовано відкритий судовий процес. На лаві підсудних опинилось 87 чоловік. Засуджений на 20 років каторги, Нечаєв помер в 1882 р. в Шліссельбургській фортеці [17, с. 63]. Слово «нечаївщина» стало прозивним і значило грубе порушення революціонерами суспільно-прийнятих моральних норм у взаємних відносинах, застосуванні для досягнення своїх цілей брехні, шантажу, вбивства [17, с. 64].

За допомогою співпраці з М. О. Бакуніним, С. Г. Нечаєв написав «Катехізис революціонера» з викладом основних постулатів революційної боротьби [70]. Революціонер повинен повністю порвати з оточуючим його

суспільством, його чином життя та моралі. У нього нема «ані своїх почуттів, ані інтересів, ані своєї прихильності, ані власності, ані свого імені». Його єдиною метою – знищення «поганого устрою. Морально все, що співпрацює торжеству революції. Революціонер повинен бути готовим сам загинути і погубити все, що заважає його головній меті. Родинні, любовні стосунки, дружні зв'язки слід розглядати тільки з точки зору їх доцільності для революції. Все «погане суспільство». За термінологією С. Г. Нечаєва, слід розділити на кілька категорій, які одна за однією мають бути знищені [26, с. 86]. Нечаївщину осуджували більшість революціонерів. Уряд широко публікував «Катехізіс революціонера» і матеріали суду над С. Г. Нечаєвим, щоб викликати неприязнь у ліберального суспільства до своїх найбільш небезпечних противників. Історія нечаєвщини спонукала Ф. М. Достоевського написати роман «Бесы» в якому осуджував цілі та методи революційного підпілля. Про те неправильно було б російський революційний рух 70-х – 80-х р. XIX ст. ототожнювати з нечаївщиною [26, с. 87].

В кінці 60-х – на початку 70-х рр. виникли підпільні гуртки з цілю пропаганди серед селян. Один з них відомий під назвою гуртка «чайківців» за прізвищем одного з його організаторів, студента медико-хірургічної академії М. В. Чайковського [32, с. 11]. Інша його назва «Большое общество пропаганды». До складу гуртка входили відомі учасники народницького руху – Д. О. Клеменц, С. Л. Перовська, П. О. Кропоткін, С. С. Синьогуб. Всього близько 36 чоловік [6, с. 74]. Одночасно в Москві виник гурток так званих «сибір'яків» на чолі з О. В. Долгушиним. Також створювались гуртки «самарців», «оренбуржців» та ін. В основному це були студенти вихідці з губерній за якими і давались такі назви [103, с. 55]. Початок масовому руху в народ поклали прокламація «Долгушинського» гуртка «До інтелігенції» і «Програма революційної пропаганди», яку склав П. О. Кропоткін [6, с. 79]. Від цього моменту почалось виготовлення агітаційних брошур і листівок. Підпільна література ввозилась з-за кордону, друкувати подібну літературу

в середині держави було доволі небезпечною практикою [12, с. 126]. В брошурах «Казка про чотирьох братів», «Як потрібно жити за законом природи і правди», «казка про копійку» та інших в доступному для селянства викладі, пояснювались причини існуючої соціальної несправедливості і містились заклики до все-суспільного повстання. Учасники руху в народ готували себе до роботи в селянському осередку: вчились ремеслу, вивчали побут місцевості, де вони збирались везти пропаганду, вчились розмовляти як звичайний селянин для кращого розуміння і можливості донести думку до простого люду. В першу чергу обирали райони, де раніше вже виникали селянські заворушення (Дон, Центральне Чорноземье, частина України) [51, с. 41]. Головним завданням було, ввійти в довіру до селян та спонукати їх до активних дій. Впродовж 1873-1874 рр. народницька агітація розповсюдилась на 37 губерній. В ходінні в народ брали участь більше 2-тисяч осіб [93, с. 55]. Невдача масового «ходіння в народ» пояснюється перш за все тим, що ідеї які проповідувались революціонерами докорінно розходились з потребами та настроями основної маси селянства. Селяни не сприймали агітацію проти царя та церкви, ідеї соціалізму були не зрозумілими для них [17, с. 241]. В багатьох випадках селяни самі повідомляли найближчому поліцейському чину про появу на селі якихось невідомих порушників. В розмовах селяни часто жалкували про відміну кріпосного права, говорили що при «барах» було краще. Зіткнувшись з реальним селянським світом, учасники руху переконувались в утопічності ідей ідеологів народництва про селянський заколот і наївної селянської віри в ідеї соціальної перебудови суспільства на основах загальної справедливості та братерства [25, с. 129]. Причиною краху масового ходіння в народ, учасники бачили в відсутності існування єдиного керівного центру, централізованій партії [25, с. 129]. Невдачі приводили їх до ідей П. Л. Лаврова про необхідність поступового просвітництва відсталих мас і створенні для цього бойової організації [32, с. 15].

Наступним етапом народницького руху було створення у 1876 р. єдиної організації «Земля і воля» для централізованого керівництва революційної діяльності. До складу «Землі і волі» входили молоді революціонери М. А. Натансон, О. В. Аптекман, В. А. Осинський, майбутній основоположник російського марксизму Г. В. Плеханов, а також інші учасники руху М. О. Морозов, С. Л. Перовська, В. І. Фігнер та ін. [18, с. 43]

Землевольці бачили свою ціль не в негайному зворушенні все-суспільного бунту, а в підготовці мас, їх освіті та пробудженні в народі політичної свідомості. Під керівництвом «Землі і волі» почався новий рух в народ. На цей раз інтелігенція йшла в село для просвітницької і агітаційної діяльності під виглядом вчителів, лікарів, агрономів; на селі ним створювались невеликі ремісничі і торгові заклади [72, с. 100]. Організатори «Землі і Волі» прагнули підняти активність селянських мас за допомогою колективних протестів, клопотань, відмови від сплати податків. Під керівництвом землевільців було організовано декілька робітничих страйків. 6-того грудня 1876 р. демонстрація біля Казанського собору в Петербурзі. В ній брало участь близько 200-сот осіб. Молодий революціонер Г. В. Плеханов виголосив промову, а робітник Я. Потапов розгорнув прапор з надписом «Земля і Воля» [12, с. 77]. Під час цієї демонстрації, поліція заарештувала більше 30-ти учасників, які були засуджені пізніше до каторжних робіт і відправлені до Сибіру [8, с. 93].

Землевольці допускали також дії, які були спрямовані на дезорганізацію уряду, в тому числі і терор. Для цього була організована спеціальна група, активність якої дуже швидко зростала. Перехід до терору та політичній боротьбі все більше висувався на передній план. Причин цьому було кілька. Важливу роль в цьому відігравала психологія революціонерів, які прагнули до активних дій і були непристосованими до мирної просвітницької діяльності. Зростала нетерплячість і готовність здійснити політичний переворот без участі простого народу. Позначались

репресії уряду, які вилучали найкращі кадри з числа революціонерів і погрожували повним винищенням руху народництва [87, с. 83]. В середині 70-тих років було заарештовано близько 770-ти осіб [17, с. 96]. Менш ніж за півтори року, з серпня по грудень 1879 р. 19 учасників руху було страчено. Таким чином «Терор» став формою помсти та усунення найбільш ненависних членів уряду. В січні 1878 р. молода революціонерка Віра Засулич стріляла в керівника міста Петербург Ф. Трепова [62, с. 259]. Потім М. С. Степняк-Кравчинський вбив шефа жандармерії Мезенцева. Терористу вдалось втекти за кордон [66, с. 141]. В цьому ж році був вбитий Харківський генерал-губернатор [30, с. 213]. 2 квітня 1879 року член організації «Земля і воля» А. Соловйов здійснив замах на царя, але жоден з чотирьох пострілів не потрапив в ціль. Олександр II впав лише від переляку. Соловйов був страчений [26, с. 119].

Проблема терору викликала гострі розбіжності. В організації «Земля і воля» утворились дві течії – «ортодокси» і «новатори». В другій половині червня 1879 р. «новатори» зібрались в місті Липецьк [20, с. 97]. Після промов А. Михайлова, А. Желябова та інших, одноголосно було прийняте рішення відмовитись від мирної культурницької діяльності серед селянства і зосередити усі сили на боротьбу з урядом шляхом терору [13, с. 56]. Була прийнята пропозиція Михайлова про підготовку вбивства Олександра II. До кінця 1879 р. організація «Земля і воля» остаточно розпалась. Після розпаду землі і волі більшість її членів сформували нову революційну організацію «Народна воля», яка повністю була присвячена політичній боротьбі з урядом шляхом терору [7, с. 26]. Меншість на чолі з Г. В. Плехановим, О. В. Аптекманом, Я. В. Стефановичем, М. Р. Поповим та ін. оголосили про створення організації «Чорний переділ» яка відстоювала стару тактику підготовки та агітації селянського повстання [9, с. 128].

«Народну волю» очолював виконавчий комітет який складався з 20-30 осіб. Це були перевірені. Фанатично віддані ідеї революції, М. А. Морозов О. Д. Михайлов, О. І. Желябов, Н. І. Кибальчич В. І. Фигнер,

С. Л. Перовська [9, с. 130]. Один з учасників руху як наслідок писав, що всіх їх відрізняло «безстрашність та нещадність до боротьби. Усі охоплені одним настроєм, одним віанням, однією ціллю» [14, с. 131]. Кількість оформлених членів організації доходило до відмітки в 500 осіб, а число прибічників руху було в рази більше [40, с. 124]. Була створена військова організація на чолі з офіцером Сухановим, яка мала свої філії в Одесі, Миколаєві та Москві [13, с. 56]. На відміну від своїх попередників друга «Народна воля» висувала на перший план демократичне перетворення: повалення самодержавства, скликання Установчих зборів для демократичного перетворення політичного устрою Росії на засадах свободи слова, друку, зібранні, суспільних об'єднань, загального виборчого права, виборності посадових осіб і місцевого самоврядування. В економічній сфері передбачалась передача землі народу, фабрик і заводів робітникам. Демократична програма народовольців зближувала їх з лібералами. Але ліберали були прибічниками законних методів боротьби і поступових перетворювань. Конкретний план дій був сформований наступним чином: 1) створити центральну бойову організацію, спроможну підняти повстання та провінційні організації які б були спроможні повстання підтримати, 2) схилити на свій бік армію, заручитись підтримкою інтелігенції суспільної думки Західної Європи [13, с. 57].

Народовольці надавали великого значення залученню на свій бік робітників, формуванню активного робітничого прошарку для підготовки повстання. Агітацію серед робітників очолював А. Желябов, участь в цьому приймали В. Фігнер А. Михайлов, С. Перовська та ін. але робота в масах не набула широкого розмаху. Головною формою практичної діяльності народовольців став терор. Усі сили виконавчого комітету віддавались головній меті – вбивству царя Олександра II [19, с. 68]. Одночасно влаштовувались замаху на вищих чиновників в різних містах. Терористична діяльність розбурхувала громадськість, створювала неспокій в урядових колах. Недивлячись на арешти і жорстокі розправи, революціонери

посилювали натиск. Група невловимих народовольців майже два роки вела народну боротьбу з могутнім апаратом державної влади [42, с. 127]. За впертістю, винахідливістю і самовідданості подібних прикладів в світовій історії знайдеться небагато. Кожен день імператору та найвищим урядовим чиновникам загрозувала серйозна небезпека. Найкрупнішим терористичним актом явився вибух в Зимовому палаці в лютому 1880 р., організатором був робітник-революціонер Степан Халтурін. Під чужим прізвищем він влаштувався столяром в царську резиденцію, для вибуху був обраний момент, коли вся царська родина повинна була зібратись в їдальні на урочистий обід в честь приїзду закордонних гостей. Вибух відбувся раніше потрібного часу а його сили було не достатньо [67, с. 141]. Якщо б спроба Халтуріна вдалась, то наслідки для історії Росії були б непередбачувані, загинула б уся династія Романових. На цей раз С. Халтуріну вдалось сховатись, але 1882 р. він був повішаний за замах на Одеського губернатора [31, с. 116].

Восени 1880 р. «полювання» на імператора досягло найвищої напруги. Були задіяні усі можливі варіанти. В фатальний день 1 березня 1881 р. Олександр II вирішив після тривалої перерви виїхати з Зимового палацу на огляд військ. Всі можливі шляхи по якому міг би їхати імператор були буквально оточені революціонерами. На кожному куті вулиць розставлені металіники з ручними бомбами. Керувала операцією Софія Перовська. Бомба, кинута Гриневицьким, завершила довготривалу підготовку акту царевбивства. Головна ціль заради якої боролись та гинули революціонери 70-тих – 80-тих років, була досягнута [40, с. 57].

Проте програми практичних дій після вбивства царя в народовольців не було. Перша реакція – звернення до народу і ультимативний лист новому імператору Олександрю III: або революція, кривава і неминуча, або добровільне звернення верховної влади до народу. Жодного відгуку в народі кривава акція 1 березня не отримала. Ліберальна громадськість відвернулася від терористів. Уряд відповів масовими репресіями. Надії на продовження

ліберальних реформ остаточно зникли [28, с. 123]. Новий імператор та його оточення стали на шлях перегляду багатьох реформ 60-тих – 70-тих рр. Активні учасники замаху відразу були заарештовані, п'ять людей було страчено [28, с. 124]. В лютому 1882 р. мав місце так званий процес двадцяти. Перед судом постали головні керівники Виконавчого комітету «Народної волі». Тих хто залишався на свободі доволі швидко було заарештовано. Більшість з них загинуло на каторгах або в тюрмах. Лиш небагатьом вдалось дожити до 1904 – 1905 рр., коли вони вийшли на свободу [40, с. 197].

Вбивством Олександра II закінчився героїчний період народницького руху. Досвід історії показав, що насильство і терор не можуть привезти ні до політичної свободи, ні до покращення економічного положення робітничих мас. Але народництво як ідеологія селянського соціалізму, як рух інтелігенції за економічні, соціальні і політичні перетворення продовжувало існувати. Змінювались форми боротьби. Народники кінця 80-тих і 90-тих рр. відстоювали програму просвітництва народу, економічного захисту селянського господарства і маленького виробництва в містах від наступу великого капіталу. На початку 1900-х рр. народницька ідеологія стала основою становлення і діяльності партії соціалістів-революціонерів (есерів). Як тактика революційної боротьби терор народовольців себе не виправдав [42, с. 213].

Існує морально-етичний аспект подібних методів революційної діяльності. Безсумнівно, вбивство найчастіше не повинних людей, розгул кривавого терору не може бути виправданим навіть самими високими ідеями і турботою про потреби народу. Ніяких змін в положенні мас терор не приносив, неможливо також оправдати терор репресіями уряду. Дії революціонерів погіршували методи боротьби з ними. Вбивство вищих сановників і самого царя не послабляли а, навпаки, укріплювали самодержавний режим. Проте проблема психології революціонерів, організаторів і виконавців терористичних дій більш складна. Неправильно

зображати їх кровожерливими вбивцями. Це були фанатики ідеї, які йшли на загибель заради досягнення вищої, на їх думку, цілі – поваленні тиранії, досягнення цієї цілі для них було вищим виміром моральності. В останні роки з'явилося прагнення до не-обгрунтованого осудження і карикатурного зображення революціонерів 70-80-тих рр. ХІХ ст. Цьому сприяло масове видання тенденційного роману генерала Краснова «Царевбивці», деякі газетні та журнальні публікації. Упереджений підхід не сприяє виявленню істини. Для цього потребується науковий аналіз об'єктивно-історичного розвитку дореформеної Росії, мотивації дій та психології учасників історичних подій [87, с. 85].

Теорія шляху «некапіталістичного» розвитку Росії була висунута в кінці 40-х – на початку 50-х рр. ХІХ ст. основоположниками народництва О. І. Герценом та М. Г. Чернишевським. Дореформенна Росія стала справжньою школою громадськості та нової політичної культури. Ідеї «селянського соціалізму» активно пропагував М. П. Огарьов. Віра в історичне призначення Росії в поєднанні з видозміненими ідеями західноєвропейської соціалістичної думки стала основою для «народництва» – російського різновиду селянського соціалізму.

РОЗДІЛ 2. РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО В 60-70-Х рр. ХІХ СТОЛІТТЯ

Основні настрої російських поміркованих лібералів середини 60-х рр. ХІХ ст. описані у працях Б. М. Чічеріна, де точно вказується, що самодержавний уряд проводив одну єдину реформу. За словами науковця, ті прихильники лібералізму, що дійсно відповідали своїй ідеології не мали іншого вибору, окрім підтримки уряду в будь-яких рішеннях, незалежно від власних принципів чи суб'єктивних бачень того чи іншого суспільного явища. Саме підтримка владі була єдиним шляхом до досягнення спільно поставленої ідеологічної мети, на відміну від опозиції, яка чинила опір уряду і усіяко затримувала процес розвитку суспільно-політичного життя [24, с. 93].

Проте такої думки дотримувались не всі. Основною проблемою російського політичного життя стало питання про запровадження представницького правління. Такі ідеї з'являлись не лише в ліберальному, а й в конституційному таборі, хоча мета впровадження конституції й була різною, часом протилежною [38, с. 169]. У 1865 р. московське дворянство надіслало царю лист, в якому попросило скликати всеросійське земство та центральне дворянське представництво. Олександр II, отримавши ідентичне звернення також від Петербурзького земства, категорично відреагував на усі прохання, зазначивши, що дворянство, як окремий прошарок суспільства не повинно брати на себе таку відповідальність, як втручання у державні справи, якими займається виключно монарх [40, с. 113].

Для підкреслення даного факту, слід згадати слова імператора про те, що, будучи готовим на будь-яку конституцію для поліпшення життя росіян, він заперечує можливість створення центральних земських зборів, оскільки за таких умов, Російська імперія просто розпадеться [38, с. 170]. В той час, як ліберали та частина консерваторів наполягали на створенні «будинку

реформ», у країні продовжувало зростати кількість радикалів, яких незадовольняли проведені реформи [43, с. 64].

Невдовзі, Н. А. Ішутін створює свій студентський гурток, який був сформований як наслідок розпаду «Землі і волі». «Ішутинці» мріяли побудувати в Росії соціалістичне суспільство в дусі ідей Чернишевського. Були прийняті декілька спроб створити артельні майстерні, які мали продемонструвати переваги вільної колективної праці в протиставленні роботі «на власника підприємства», але спроби закінчились невдачею. Після невдачі, частина «ішутинців» дійшли висновку про необхідність соціалістичного перевороту [40, с. 129]. Для досягнення цілі було створено таємну організацію «Пекло», про існування якого було невідомо багатьом членам гуртка. А для того щоб «розбудити» політичне життя Росії, членами організації було прийняте рішення про здійснення терористичного акту а саме – вбити царя Олександра II. На роль царевбивці обрали двоюрідного брата Ішутіна – Д. В. Каракозова [42, с. 135].

4 квітня 1866 р. в Літньому саду в Петербурзі, Каракозов стріляв в Олександра II, але замах на життя царя був невдалим Каракозов промахнувся. За однією з версій, йому завадив селянин Осип Комісарів, помітивши терориста він вчасно вдарив його по рукам чим врятував цареві життя. За порятунок цар подарував Комісарову титул дворянина, а з'ясувавши, що родом він з костромської губернії, в офіційній пресі був проголошений другим Іваном Сусаніним. Втім скептики казали, що Комісарів врятував імператора випадково – з переляку намагаючись втекти від озброєного чоловіка, випадково зачепив його руками, чим і вибив зброю з рук [44, с. 130]. Замах глибоко вразив Олександра II. Коли він запитав Каракозова: «Чому ти в мене стріляв?» – той відповів: «Тому що ти обдурив народ, обіцяв землю та свободу» [5, с. 101]. Така відповідь вразила царя. Адже «цар-визволитель» щиро вірив, що визволення селянства стало його головною заслугою. За вироком суду Каракозов був повішений; Ішутіна та вісьмох членів гуртка було відправлено на каторгу [18, с. 14].

У 1867 р. році стався другий замах на життя Олександра II: у Парижі в нього стріляв Березовський, поляк який вирішив помститись царю за придушення польського повстання 1863 року. В той день, терорист зазнав невдачі, оскільки ані імператор Франції Наполеон III, ані сам Олександр II, який і був об'єктом замаху не отримали поранень. Ця подія стала приводом для звернення віськового міністру Росії, Д. А. Мілютіна до царя із переконанням, що революційний рух лише зміцнюватиметься та зростатиме, доки приймаються хаотичні, а не послідовні реформи [17, с. 210]. На перевагу переконанням міністра, російський цар бере інший політичний напрям і радикально діє для придушення будь-яких революційних вогнищ у країні. Закривається «Сучасник», а невдовзі і «Російське слово». Земства втрачають свої права, а будь-які рішення зборів підлягають безпосередньому розгляду та підтвердженню губернатора або міністра внутрішніх справ, що несли відповідальність за дані питання. Отримавши нові права, губернатори прийняли і оновлений список повноважень, до яких входило не лише розгляд і затвердження рішень земських зборів, а й відсторонення земських діячів, визнаючи їх «неблагонадійними». Міська реформа була відкладена на невизначений термін. Також серед рішень було впроваджено заборону земствам публікувати звіти своєї діяльності без попередньої перевірки та затвердження владою [21, с. 243].

Окрім усіх проведених реформ, трансформацій також зазнає склад міністрів. На зміну діючому міністру освіти А. В. Головніну приходить граф Д. А. Толстой. Саме граф, бажаючи «переключити» увагу молоді з активної суспільно-політичної позиції, насичує навчальну програму давніми мовами. Також, новий міністр видає офіційну заборону на вступ до університетів усім випускникам «реальних училищ», віддаючи перевагу службі студентів в армії замість освіти. Натомість, військовий міністр Д. А. Мілютін виступає проти служби студентів [17, с. 210].

Ключовою постаттю зв'язку та інформації від влади стає П. О. Шувалов, більше відомий як голова III відділення канцелярії Його

імператорської величності. Саме Шувалов став тією людиною, яка, залякуючи самого монарха небезпекою нових революційних випадів в сторону уряду, що загрожувало появою та розвитку опозиційних рухів та нових терористичних вогнищ, дістав собі досить вигідне місце в уряді. За словами сучасників, шеф жандармерії намагався отримати абсолютне право на звільнення чиновників будь-яких рангів без узгодження даного рішення із імператором, а також став посередником між монархом та генерал-губернаторами, що прибували до Петербурга [24, с. 75].

Будучи проінформованим про неприпинний розвиток та зростання опозиційних рухів всередині країни, Шувалов схилився до представницького правління, критикуючи та виступаючи категорично проти селянської громади [24, с. 77].

Так, за сприяння Шувалова, у 1872 р. у Російській імперії створюється комісія, що вивчає становище сільського господарства, яку очолює П. О. Валуєв. Розраховуючи на те, що реформування общинного устрою буде винесене до обговорення суспільством, Шувалов та новий міністр державного майна Валуєв, підштовхують уряд на крок ближче до конституційного правління. Програма, що була оприлюднена Шуваловим у 1873 р. була розрахована на те, щоб об'єднати усі прошарки населення в один, який приносить загальнодержавну користь, проте з урахуванням того, що селянин має залишатись вільним громадянином, але поміщик досі тримає при собі право на керування церквою, школами та волостю. За думкою Шувалова, такі порядки можуть поліпшити стан сільського господарства, реформувати суспільний устрій з урахуванням перспектив суспільно-політичного розвитку країни в цілому, а також значно підвищити рівень якості життя як поміщиків, так і робітничого класу селян [48, с. 67].

Переслідуючи власні перспективи та ідеї, Валуєв закриває роботу своєї комісії у 1874 р., констатує масштаби негативних впливів, що чинять на господарство громади. В якості вирішення цього питання, комісія пропонує не радикальне розформування громади, а реформування

процедури виходу з неї тим членам, які проявили себе, як самостійні та підприємливі громадяни.

Дізнавшись про досить відверте зловживання повноваженнями шефом жандармерії, Олександр II категорично виступає проти будь-яких конституційних ідей та відправляє Шувалова послом до Великобританії [50, с. 98].

У 1861-1864 рр., найвпливовішим таємним товариством було товариство «Земля і воля», члени якого надихались постулатами О. І. Герцена та М. Г. Чернишевського. Основною ідеєю товариства було зрощення умов для початку революції. За планами «Землі і волі», революція повинна було початись після завершення процесу підписання статутних грамот на землю для селян, що очікувалось у 1863 р. [20, с. 115] Так, «Земля і воля» стає напівлегальним центром поширення друкованої продукції, розробляє свою програму, в якій прописує, що вони виступають за скорочення витрат на утримання армії та царського двору, передачу землі селянам лише в разі виплати викупу, а також заміну урядовців особами, яких буде обрано шляхом проведення виборів. Проте, не отримавши достатньої підтримки серед суспільства, організація самоліквідувалась [23, с. 55]. Варто відзначити, що на той момент, «Земля і воля» навіть не була розкрита царськими органами, а це означає, що не дивлячись на гучні ідеї та світогляд її членів, діяльність все ж не набула широкого розголосу і достатньої довіри для розвитку [38, с. 175].

Повертаючись до студентського гуртка М. А. Ішутіна, який було створено у 1863-1866 рр., слід ззначити, що цей гурток переслідував приблизно ту саму ідею пробудження революції, проте уже розповсюджував свої ідеї серед селянства та розраховував на змову. Вже 1865 р. до цієї організації входили Н. П. Стренден, П. Д. Єрмолов, М. Н. Загибалов, Д. В. Каракозов, П. Ф. Миколаїв, О. А. Мотков та ін. [37, с. 102]

Встановивши зв'язки з підпільними організаціями Петербурга, а також зі своїми «колегами» з України, Саратова, Польщі, а також політичними емігрантами з Росії, «ішутинці» намагаються втілити в життя ідеї, що поширював Чернишевський, намагаються створити мйстерні і артилі, вже в 1865-му році відкривають безкоштовну школу в Москві, палітурну та швейну майстерні, тощо. Гуртуючись та працюючи як в команді, так і окремо, переслідуючи єдині цілі та ідеї, вже за рік, товариство має жорстку структуру, яка характеризується згуртованістю центрального керівництва, а також закріпленням до організації легальним «товариством взаємної допомоги» [44, с. 133].

Продуктивна діяльність «ішутинців», що була спрямована на визволення Чернишевського з каторги, була обірвана тим самим замахом на Олександра II, що відбувся 4 квітні 1866 р. з боку Д. В. Каракозова. Цей замах не був узгоджений з товаришами по організації, а тому такий випад з боку народників пробудив немало активність з боку влади, де розслідуючи «справу про царевбивство», було віддано під слідство більше двох тисяч представників народництва [47, с. 243].

У 1869 р. в Москві з'являється ще одне ім'я в історії народництва, що характеризувалось особливою безпринципністю. Сергій Нечаєв, більше відомий, як засновник організації «Народна розправа» мав на меті розпочати та довести до успішного закономірного фіналу справжню мужицьку революцію і не боявся приміняти будь-які методи, серед яких були шантаж, інтриги, диктаторство [54, с. 210]. Якщо розглядати історію самого революціонера-диктатора, то варто зацентувати увагу на тому, що Нечаєв виховувався лише дідусем, рано втратив батьків і саме це стало мотивом того, що Сергій з дитинства зрощував у собі зерно егоїзму та самолюбства. Звикши розраховувати лише на себе, Нечаєв швидко досяг успіхів на освітньому поприщі, закінчив екстерном курс гімназії, встиг побувати викладачем в училищі та закінчити Технологічний інститут. Головними принципами, якими користувався Нечаєв були егоїзм та самолюбство і саме

своєю надмірною самовпевненістю він притягував до себе послідовників, які намагалися перейняти від нього успіх і через це намагались якомога швидше подружитись із чоловіком. Саме це і стало його запорукою успіху, через яку діяльність організації, здавалося б, була приречена на успіх [28, с. 157].

У 1868 р. Нечаєв відзначається на студентських заворушеннях, що захоплюють Київ, після чого від'їжджає до Швейцарії, де зустрічає людей, що нині є найвідомішими постатями серед революційного руху емігрантів – О. І. Герцена, М. А. Бакуніна та ін. Щоправда, О. І. Герцен згодом відмічає, що молодий революціонер викликає у нього недовіру саме через свою позицію. Бакунін, натомість, переконаний вмовляннями Нечаєва видає чоловікові мандат на те, що відтепер він є довіреною особою «Світового революційного союзу», з яким уже восени 1869 р. він повертається до Росії з метою розпочати селянське повстання [42, с. 273].

Справивши потрібне враження на студентів та своїх послідовників, Нечаєв створює «Народну розправу» та користується мандатом, не дивлячись на те, що ані світового революційного союзу, ані російського відділу не було і немає взагалі, про що ніхто і не здогадується. Вигадане ним революційне підпілля стало переконливим аргументом, який привертає до Нечаєва все більше і більше людей, проте членами могутньої організації було обрано п'ятьох людей які утворювали групу, кожен з яких присягає на вірність та беззаперечне підпорядкування власнику та засновнику «Народної розправи». Будучи єдиним керівником організації, він придумує «комітет управління», в який входить він сам та «радячись з яким» він приймає рішення, яким повинен слудівати кожен підлеглий організації [68, с. 129].

Головна перспектива Нечаєва полягала у тому, що 1870 р., за результатами селянського рішення на придбання або відмову від наділу, буде розпочато бунт, який стане епохальною подією не лише в історії Російської імперії, а й в історії «Народної розправи» для очолення якого і

була створена. Тоді ж він видає «Катехізіс революціонера», в якому детально описує свої погляди та ідеологію, яку переслідує і до якої закликає оточуючих [8 а].

Звісно, як і кожен революційний план, ніщо не могло бути ідеальним і у листопаді 1869 р. організацію сколихнула новина про вбивство одного із студентів – членів «Народної розправи» Івана Іванова, який за чутками був відверто незадоволений структурною організацією товариства і почав сіяти сумніви щодо існування «комітету управління». Нечаєв не залишає цей інцидент без уваги і наказує вбити невірною члена організації, розраховуючи на те, що ніхто не стане розслідувати даний злочин [8, с. 119].

Щоправда, поліція невдовзі рокиває вбивство і засуджує четверо нечаївців до каторги, розшукуючи керівника організації, який уже на той момент дістався Швейцарії, де разом з Бакуніним починає видавництво журналу. 1870 р. Бакунін був викритий Г. Лопатіним, як вбивця, брехун і самозванець. Після цього, Бакунін розірвав з Нечаєвим відносини. У 1872 р. році Нечаєва заарештували в Цюриху й видали Російській імперії. Його засудили до каторги й помістили в Олексіївський ревелін як «таємного в'язня». Проте навіть у в'язниці Нечаєв знаходить не лише однодумців та послідовників, а й встановлює зв'язок з вартовими солдатами, на яких чинить прямий вплив з метою спілкування з революційним підпіллям столиці [19, с. 184].

Проти деспотичних методів Нечаєва публічно виступав П. Л. Лавров, стверджуючи, що без нагальної необхідності, ніхто не повинен ризикувати моральною складовою боротьби та совістю, яка закладається у принципах революційного руху [53, с. 243].

Після смерті Нечаєва залишаються окремі представники, які також переслідують ідеї провокацій і терору, проте все-таки більшість народників відмежовуються від крайніх методів, притримуючись лояльних ідей розвитку власних проєктів. На противагу деспотичним осередкам виникають гуртки, для яких питання маролі та етики стають чи не

найголовнішими складовими успішної організації роботи, а вже в кінці 1860-тих рр. у Росії діє кілька десятків таких товариств. Одним з таких гуртків стає гурток С. Л. Перовської, який приєднується до «Великого товариства пропаганди», яке очолює М. В. Чайковський [70, с. 125].

Читаючи та обговорюючи праці Бакуніна, селяни, на думку «чайківців» постають як «стихійні соціалісти», в яких всього на-всього потрібно пробудити «соціалістичні інстинкти», тому пропонувалось вести пропаганду серед сільського населення. Слухачами мали стати люди які сезонно працювали в містах і повертались в свої рідні села [78, с. 207].

У 1872 р. було створено склався гурток «долгушинців», які видали декілька прокламацій. Прокламація «До російського народу» вимагала скасувати викупні платежі на землю, землю розділити порівну, знищити рекрутщину, скасувати паспорти і встановити «щоб уряд складався не з одних дворян, а з людей, обраних самим народом; за якими народ буде спостерігати, вимагати звіти, і зможе замінити посадовців якщо це буде потрібно». Прокламація закликала: «Повстаньте, брати! І проведенням буде ваше повстання, і благо буде вам, коли ви дружно підніметесь і сміливо стоятимете за свою правду, свята справа, не поступайтеся» [14, с. 340].

У 1873 р. «долгушинці» почали поширювати свої прокламації серед селян Московської губернії. Вони робили це цілком відверто, без будь-якої перестороги. Історики припускають, що вони свідомо прагнули принести себе в жертву. Практично відразу почались арешти. Більшість членів гуртка було відправлено на каторги, самого Долгушина теж було засуджено і відправлено на каторгу на 10-ти річний термін. 1884 р. він помер в Шіссельбургській фортеці [19, с. 106]. Діяльність «чайківців», «долгушинців» та інших гуртків початку 1870-х рр. створила підґрунтя для масового «ходіння в народ» [23, с. 184].

У 1877 р. народниками Я. В. Стефановичем і Л. Г. Дейчем в Чигиринському повіті та Київській губернії було створено таємну організацію селян. Намагались підбити селян на бунт, використовуючи

підроблену царську грамоту. У «таємну дружину» вступило близько 3-х тисяч селян. Повстання намічалось на 1 жовтня 1877 р. але організація була розкрита поліцією вже у червні. 336 селян було віддано під суд, 226 виправдано, 74 отримали вироки різної тяжкості. Організатори змови зуміли втекти з в'язниць і сховатись [31, с. 216].

Пропаганда серед міських робітників здавалась багатьом народникам недостатньою. Мододь надихалась закликами Герцена, Бакуніна, Лаврова – «В народ!». Вже «долгушинці» переходили від пропаганди до прямих спроб в-збунтувати селян. Декілька подібних спроб було зроблено в 1873-1874 рр. членами інших гуртків, зокрема, «чайківцями». У 1873 р. селянам Тверської губернії пропаганду вели «Чайківці» Д. М. Рогачов і С. М. Кравчинський [37, с. 97]. Повернувшись вони переконували однодумців, що селяни готові до революції. Навесні й в літку 1874 р. «чайківці», а після їх занепаду і члени інших гуртків. Не обмежившись агітацією відхідників (селяни які працювали в містах але з тих чи інших причин повертались в рідні села для проживання), прийняли рішення самим вирушити в села Московської, Тверської, Курської, і Вороніжської губерній. Цей рух і став першою акцією «ходіння в народ» [42, с. 264].

Переходячи з села до села, сотні студентів-гімназистів, молодих інтелігентів, одягнених у селянський одяг і намагаючись розмовляти як селяни, роздавали літературу, переконували людей проти царизму. В цей самий час вони висловлювали надії про те, що влада не готова до повстання і готова іти на компроміси та поступки народу, а тому замість бунту слід переходити у режим мирної роботи. Проте пропагандисти, розуміючи що селяни не відповідають їхнім очікуванням, були м'яко кажучи здивовані. Замість начитаних, освічених людей, вони бачили насторожені погляди робітників, які сприймали пропагандистські вмовляння як щось нереальне та казкове [47, с. 241].

«Ходіння поміж простих людей» охопило 37 губерній. Особливо активно, народники діяли у Поволжі, де селяни недавно пережили неврожай

і голод. Серед учасників «ходіння в народ» переважали послідовники Бакуніна, які розраховували на негайний бунт, але часто зустрічались і прибічники Лаврова. Втім, серед тих чи інших не можливо провезти чіткого розмежування: нерідко представники різних течій поєднували у своїй свідомості пропагандистські і бунтарські погляди [51, с. 116].

Сподівання народників зазнали краху. За їх виглядом, по промовах, за манерою, селяни відразу бачили не справжніх майстрових, а перевдягнених баринів. Навіщо мужик вдягається паном для них було зрозуміло. Але пан, перевдягнений простим мужиком, викликав підозри. Розмірковування про землю селяни слухали, зазвичай, охоче. Але, коли йшла мова про бунт проти царської влади, їх настрої змінювався. Адже селянин чекав справедливого земельного переділу саме від царя. «Якщо добродії бунтують проти царя – отже, цар-то і хоче землю мужикам віддати», – розмірковували селяни [53, с. 138]. Ні заклики народників до бунту, ні їх промови успіху не мали. Більшість Учасників «ходіння в народ» були схоплені самими селянами. За підсумком «ходіння в народ» 1877 р. було організовано найбільший судовий процес за всю історію Російської імперії– «Справа про пропаганду в імперії» також відомий під назвою – «Процес 193-х» [64, с. 274].

Впродовж розслідування справи, заарештованих тримали в одиночних камерах. 28 чоловік були засуджені до каторги терміном від 3 до 10 років, 32 – до тюремного ув'язнення, 39 – до заслання. Суд виправдав 90 підсудних, проте 80 були вислані в адміністративному порядку. Більшість учасників «ходіння в народ» пояснювали його провал недостатнім рівнем організації, короткочасність «пропаганди» і поліцейськими переслідуваннями [62, с. 198].

У 1875 р. народницький гурток «Москвичів» намагався вести пропаганду серед робітників Москви, Тули, Іваново-Вознесенську. «Москвичі» влаштувалися працювати на фабрики, щоб краще пізнати життя робітників. У статуті гуртка говорилось: «до складу управління мають завжди входити члени з інтелігенції і з робітників» [5, с. 163]. Влітку

1875 р. «москвичів» заарештували. Їх судили на «процесі 50-ти» в 1877 р. На суді ткач Петро Алексєєв заявив: «Російському робочому народу залишається сподіватися самим лише на себе, більше немає від кого очікувати допомоги, крім від однієї нашої інтелігентної молоді... Вона побратньому простягнула нам свою руку... І лише вона нерозлучно піде за нас до того часу, поки піднімиться м'язиста рука мільйонного робочого люду і ярмо деспотизму, огорожене солдатськими багнетами, розлетиться вщент!» [4; Т. I, с. 276].

У 1874-1876 рр. народники декілька разів пробували оселитись у селі. Вони створювали своєрідні комуні, де разом працювали й харчувались, сподіваючись на своєму прикладі переконати селян в перевазі колективної праці. Проте інтелігентна молодь не звикла до важкої селянської праці і сільського побуту. Серед членів народницьких комун невдовзі починались розбрат і образи, які були викликаними підрахунками вкладу кожного у загальну справу. Усі народницькі поселення невдовзі, невідворотно зазнавали краху, більшість з них не проіснували понад рік. Більший успіх мали ті народники які оселялися в селі вчителями і лікарями. Але в цьому випадку вони виявлялись настільки завалені роботою, що власне на пропаганду часу майже не залишалось [18, с. 15].

Невдача яка спіткала «ходіння в народ» переконала народників у необхідності створення єдиної організації. Таким чином 1876 р. з кількох розрізнених гуртків склалася конспіративна організація «Земля і воля», Названа на пам'ять «Землі і волі» 1860-х рр. Переглянувши ряд програмних положень, народники вирішили відмовитись від «гуртківщини» та перейти до створення однієї, єдиної, централізованої організації. Першою спробою створення єдиної організації, являло об'єднання «москвичів» у групу під назвою «Всеросійська соціально-революційна організація». Після арештів і процесів 1875 – початку 1876 рр., повністю увійшла у створену 1876 р. нову організацію, членами якої стали А. Д. Михайлов, Д. А. Лизогуб, пізніше – А. І. Перовська, А. Д. Михайлов, А. І. Желябов, В. І. Фігнер та ін. [20, с.

231]. Це було товариство з однією головною керуючою організацією та групами, які їй підпорядковувались. Такі філіали були розповсюджені і в Україні, а саме у Києві, Одесі, Харкові та інших містах країни. Ідея товариств полягала у створенні революції селянами на принципах колективізму, оголошували основами державного будівництва поруч з усупільненням землі і коригування держави, вносячи на заміну федерацію громад [82, с. 153].

«Земля і воля» приділяла багато уваги пропаганді. Програма організації передбачала «організацію відносин і зв'язків в центрах скупчення промислових робітників», «пропаганду і агітацію в університетських центрах серед інтелігенції», «заклад зв'язку з лібералами з метою їх експлуатації на свою користь», «видання власного органу і розповсюдження листків запального характеру можливо в більшій кількості» [86, с. 210]. У «дезорганізаторській частині» програми передбачалося «налагодження зв'язків і своєю організації у військах, переважно – серед офіцерів, залучення на свій бік службовців різних установ, систематичне знищення найшкідливіших видатних осіб із уряду, і взагалі людей, завдяки яким тримається той інший ненависний порядок» [76, с. 37].

Порівняно успішно землевольці вели пропаганду серед робітників. У 1876 р. «Земля і волю» провела демонстрацію біля Казанського собору у Петербурзі – першу публічну політичну маніфестацію в Росії. У ній взяли участь близько 400 робітників і студентів. У соборі відслужили молебень «за здоров'я раба Божого Миколи» – засланця М. Г. Чернишевського. На площі над натовпом демонстрантів підняли червоний прапор із написом «Земля і волю». Плеханов виступив із промовою, закінчивши її словами: «Хай живе соціальна революція, хай живе «Земля і воля!» [29, с. 56]. Поліція розігнала демонстрантів, понад 30 було заарештовано. Четверо відправили на каторгу, 14 – на заслання [37, с. 103].

«Земля і воля» створила підпільну друкарню, яка розташовувалась у самому центрі Петербурга, на Миколаївській вулиці. У 1878-1879 рр. вийшли п'ять номерів газети «Земля і воля» тиражем 1,5-3 тис. примірників. Саме там друкувалися численні прокламації, наприклад відозву створеного 1878 року «Північного союзу російських робітників» – «До російських робітників (або в оригіналі «К руским робочим»)» [13, с. 127]. Поліція, попри всі старання, не могла знайти друкарню. Землевольцам, точніше А. Д. Михайлову, який відповідав за «дезорганізаторську діяльність», навіть вдалося влаштувати свого агента в Трете відділення поліції. Ним став Н. В. Клеточников, зумівши влаштуватися «чиновником на письмі». Йому, як фахівцю з каліграфічним почерком, доручали переписувати важливі секретні документи. Протягом багатьох років Клеточников попереджав революціонерів про можливі обшуки, арешти, допомагав знешкоджувати поліцейських провокаторів [19, с. 106].

У 1877 р. в організацію «Земля і воля» входило близько 60 осіб, співчуваючих – приблизно 150. Її ідеї швидко поширювалися через соціально-революційне бачення «Землі і воля». Вони жваво обговорювались в нелегальній пресі. Пропагандисти почали наполягати не на прямій пропаганді власних ідей, а до більш продуманого плану дій впливу на селянство, який передбачав опанування необхідних для осілого життя ремесел та набутя навичок справжніх селян. Будучи сприйнятими за казкових персонажів вперше, пропагандисти-революціонери ставали лікарями, вчителями, писарями для того, що осісти у селах та чинити опосередкований вплив приховано, не відрізняючись від основного прошарку селян та кристуючись довірою населення задля поширення власних ідей та цінностей. Так пропагандисти поселились у Донській області, на Поволжі, а згодом і у інших губерніях. Також, агітаційна робота проводилась і у містах, впливаючи на робітничий клас на заводах та підприємствах. Такими осередками стали Петербург, Ростов та ін. [20, с. 254].

Саме завдяки таким діям, вже 6 грудня 1876 р. відбувається перша в історії Російської імперії демонстрація, де виступає Г. В. Плеханов від імені «Землі і волі», розгорнувши власний прапор та поширюючи ідеологію товариства на широкий загал, легально та відкрито [29, с. 123].

На початку 70-х рр., в основних рисах оформилася ідеологія народництва. Народники, за Герценом і Чернишевським, мріяли про перехід до соціалізму минуючи капіталізм, спираючись на селянську громаду і його дрібне артильне виробництво. В розвитку капіталізму вбачали не прогрес, а занепад. Капіталізм, на їх думку, був далеким від Росії явищем яким може стати згубним для неї. Народники вважали інтелігенцію боржником народу, вважаючи, що всі блага життя в тому числі і можливість займатись наукою, оплачені стражданням багатьох простих селян та робітників. Прагнення повернути так званий «борг народу», стало найважливішим спонукальним мотивом діяльності народників. Цікаво те, що «повернення боргу» бачили по різному [52, с. 109].

Ліберально налаштовані народники, йшли на службу в земство, прагнули полегшити повсякденну долю селян. Частина ліберальних народників на чолі з М. К. Михайловським – бачила головне завдання інтелігенції в тому, щоб навчити селянство соціалістичним ідеям і показати йому перевагу колективного ведення господарства. Революційні народники, вважали, що «земство безправне. Це брехлива форма, наповнена і постійно виправлена рукою деспота», закликали інтелігентну молодь на шлях підготовки революції [24, с. 93].

Ідеологом бунтарського напрямку в народництві став М. А. Бакунін. Він проповідував анархізм, тобто заперечення будь-якій формі державності, будь яка влада це придушення людської свободи. У найближчому майбутньому суспільства, стверджував він, варто очікувати зникнення будь якої форми держави, люди стануть цілковито вільними, а суспільство складатиметься з самоврядних громад, артілей, народів. Бакунін думав, що російський селянин – «природний соціаліст». Отже, не потрібно навіювати

селянам соціалістичні ідеї, а прямо кликати їх до негайної революції. Понад те селянство готове до бунту, «дуже легко знайти будь-яке село», але «окремих спалахів» недостатньо, хоч і сприятимуть вихованню народу. Завдання інтелігенції, на його думку, полягало в організації «живої бунтівної сили і створенню звязку між роз'єднаними громадами» [27, с. 272].

Натхненником пропагандистського напрямку став П. Л. Лавров. Він вважав, що революція матиме сенс, лише тоді коли народ і сама революційна молодь буде ретельно підготовлена до неї, будуть засвоєні соціалістичні погляди. Без цього можливий тільки бунт. Який буде супроводжуватись безглуздим насильством. Головним завданням інтелігенції Лавров вважав тривалу соціалістичну пропаганду [93, с. 117].

Лідером третього, змовницького, напрямку став П. Н. Ткачов. На відміну від інших народників він відкидав принцип «звільнення народу мало б бути справою народу». На його думку, сам народ винен в своєму невігластві і «рабських інстинктах» «Неспроможний зрозуміти а тим більше провести соціальну революцію». Це завдання повинно лягти на плечі «революційних меншин» тобто інтелігенції, обеднених в конспіративну організацію. Ткачов наполягав на захопленні влади й здійсненні Революції вже найближчим часом, оскільки російське самодержавство немає опори. «Не готувати революцію а проводити!» – проголошував Ткачов, пропонуючи «тероризувати» уряд [99, с. 92].

Пропагандистська діяльність не давала очікувальних народниками результатів. Селяни, за зізнанням самих землевольців, залишалися глухі на їх заклики. Неможливість легально вести пропаганду, поліцейські переслідування переконували народників у необхідності політичних змагань, яку раніше вони всіляко уникали. Поступово серед революціонерів стало складатися прагнення підштовхнути революцію терором. Втім, спочатку «землевольський» терор носив, скоріш, характер помсти. Студент Боголюбов, заарештований за участь в «Казанській демонстрації», не зняв

шапку перед ввійшовшим у кімнату петербурзьким градоначальником Ф. Ф. Треповим. Розлютований генерал наказав висікти зухвалого арештанта. Тим самим Трепов подвійно порушив закон: тілесному покаранню підлягали лише засуджені кримінальні злочинці, а не підслідні, тим паче – політичні [93, с. 104]. 24 січня 1878 року член «Землі та волі» Віра Засуліч, прагнучи помститися Трепову за образу товариша, з'явилася до нього на прийомі і поранила градоначальника пострілом з пістолета. Її було негайно схоплено і віддано під суд [63, с. 259]. З 1873 р. політичні справи розглядали тільки в присутності Сенату, але справа Засуліч здавалась настільки очевидною, що влада, прагнучи побачити обвинувачувану за ґратами, передали її до суду присяжних. 31 березня суд присяжних виправдав Засуліч. Міністр юстиції розпорядився вдруге заарештувати Засуліч, але та зуміла сховатися і була вже у Швейцарії. Виправдання Засуліч свідчило про глибоке обурення суспільства діями влади й співчуття революціонерам. Цей судовий процес став справжнім ляпасом самодержавству. Але, виправдавши Засуліч, суд присяжних фактично дозволив самосуд терором [68, с. 129].

Після виправдання Засуліч терористичні акти стали слідувати один за одним. У тому ж 1878 р. було вбито начальника одеських жандармів барона Б. Гейкінга [31, с. 252]. В серпні 1878 р. С. М. Кравчинський у Петербурзі серед білого дня зарівав кинджалом шефа жандармів Н. В. Мезенцева – і благополучно сховався [44, с. 137]. Вже у лютому 1879 р. Г. Д. Гольденберг убив харківського генерал-губернатора князя Д. Н. Кропоткіна [31, с. 253]. У тому ж 1879 р. Л. Мирський здійснив напад на нового шефа жандармів – Г. Р. Дрентельна, але промахнувся, стріляючи з сідла у вікно генеральської карети [44, 137]. Проте водночас було вбито кілька провокаторів, поранений київський прокурор М. М. Котляревський [31, с. 254]. У квітні 1879 р. О. К. Соловйов здійснив замах на життя Олександра II. Він 5 разів підряд вистрілив в імператора з револьвера, всюди прострелив йому шинель. Олександра II врятувало цілковите самовладання: відразу після першого пострілу, як і було передбачено військовим статутом, побіг від терориста

зигзагами, затруднюючи тому прицілювання. Соловйова схопили і за вироком суду повісили [45, с. 33]. Уряд відповів на цей замах арештами і поділом терені Росії на шість військових генерал-губернаторств. Генерал-губернатори отримали диктаторські повноваження. З їхнього розпорядження стратили 16 і вислані 575 осіб. Через переслідування уряду народникам довелося майже зовсім припинити пропаганду у селі [50, с. 163].

Жага до революційних зрушень захопила радикалів і 1878 р. стає насиченим терористичними актами, безжалсними вбивствами та замахами. Зокрема серед жертв замахів стали Ф. Ф. Трепов, Г. Р. Дрентельн та ін. Серед вбитих чиновників були такі імена, як О. Г. Никонов, Г. Е. Гейкінг, Д. Н. Кропоткін, Н. А. Мезенцев. «Земля і воля» остаточно перетворюється на найбільший осередок тероризму, через що уряд вдається до жорстких репресій, проводить показові процеси з вироками до каторги, а також смертної кари. Будь-хто, хто був причетний до злочинної організації підлягали поліцейському переслідуванню та засудженню. Це стосувалось не лише міських революціонерів, а й тих, хто у момент терористичних актів знаходився на селі [60, с. 73]. В таких умовах підготовку О. К. Соловйова, до замаху на імператора 2 квітня 1879 р., багато членів організації розцінили неоднозначно.

У травні 1879 р. створюється група «Свобода або смерть», учасники якої, будучи прибічниками активних радикальних дій, розробили доповнення до Липицької програми протистояння [68, с. 131].

15 серпня 1879 р. розпадається організація «Земля і воля», після Воронезького з'їзду, на якому прихильники старої ідеології вважають недоцільним застосування терору, натомість пропонуючи об'єднатись у «Чорний переділ», який продовжуватиме справу землевольців більш лояльними методами [11, с. 275].

Прибічники ж радикальних дій створюють товариство «Народна воля». Ввійшли до нього до нього А. І. Желябов, С. Л. Перовська, А. Д.

Михайлов, Н. А. Морозов, В. М. Фігнер та інші. Основним мотивом організації стало пробудження селянства, заклик до свідомості та протесту проти жорстокості урядових чиновників [23, с. 139].

Уникаючи масового терору, організація вдавалась до таких методів тоді, коли доводилось оборонятись від насильницьких дій влади і використовувала лише індивідуальний терор, на протигагу колишньому масштабному. Прихильники товариства вважали, що гірше тероризму є тільки покірне терпіння насилля, а тому прямо прописувала це у своїх постулатах [30, с. 231]. У стислі терміни, народовольці не лише чітко структурують свою організацію, а й створюють Виконавчий комітет, до якого входять 36 осіб, зокрема Желябов, Михайлов, Перовська, Фігнер, Фроленко та ін [23, с. 140].

У підпорядкуванні комітета заходиться більше ніж 400 народовольців з різних місць і 80 територіальних груп. Діючи законно та легально, у співпраці існували студентська, військова, робоча організації, а також товариство «Червоного хреста», маючи агентуру за кордоном офіційні представництва у Франції та Великобританії. На той час, їхні прокламації друкувались у тиражі 5 тис. примірників, що було небувалим рекордом серед організацій [34, с. 163].

Народовольці відрізнялись від своїх попередників високими моральними якостями, які виховували в собі і які були основними принципами їх успішної роботи. Будучи абсолютно відданими ідеології своєї справи, вони боролися за честь та чисту совість кожного свого члена, засуджували насилля та віддано і безкорисливо працювали на благо власних ідей. Вдаючись до терору як до способу самозахисту від царського уряду, в організації було створено особливий підрозділ з 20-ти осіб, яким дозволялось розробляти план дій та втілювати їх у життя у разі насильницьких дій з боку влади, яка заборонила мирно пропагувати соціалістичні ідеї. Ними упродовж свого існування було убито, 6 осіб у Україні й у Москві, зокрема шеф поліції Г. П. Судейкін, військовий

прокурор В. С. Стрельников, 2 агента охорони – С. І. Прейма і Ф. А. Шкряба, зрадник А. Я. Жарков [54, с. 303].

Справжнє полювання було влаштоване на Олександра П. Мережа динамітних майстерень виготовляла бомби і вибухівку. За час існування «народної Волі» було скоєно 8 замахів, щоправда безуспішних. Така ситуація неабияк сколихнула установлені порядки в уряді, через що було запропоновано посилити боротьбу з народовольцями, запустити особливий проект, що може задовольнити лібералів та допустити елементи представницького правління у країні. За перспективами М. Т. Лоріс-Мелікова, вже навесні 1881 року цей проект буде ухвалено царем [54, с. 305].

Щоправда, ніхто з революціонерів не зголосився йти на поступки, тому навіть позбувшись одного з засновників вариства, Желябова, якого заарештували, члени «народної волі» не відступили від воєї мети і продовжили готувати новий захват. Відповідальність за операція взяла Перовська Софія, яка організувала терористичний акт у виконанні І. І. Гриневецького, який підірвався сам, кинувши бомбу у царя. Дізнавшись про арешт своїх товаришів, заарештований Желябов вмовив захищати себе до числа диверсантів, щоб піти разом з побратимами. Так, після подій 1 березня, почалися масові заарештування, репресії, страти та розгроми організацій на місцях, що за три роки налічило близько 10 тисяч репресованих осіб. Желябов, Перовська, Кибальчич були піддані публічній страті, інші члени виконкому були засуджені до безстрокового терміну каторги і довічного заслання [48, с. 153].

У 60-70-х рр. в Російській імперії були проведені реформи, які були спрямовані на модернізацію країни. Проте активні дії із застосуванням репресій проти революційної молоді спричиняла лише більші терористичні напади та замаху проти владних верхівок. Так, те саме осіле життя серед селянства, яке практикували народники змінилося на активні терористичні атаки, які проводили цілі групи терористів. Саме це і стає передумовою

розпаду «Землі і Волі» і утворенню «Народної волі», яка стала таємною організацією у Наддніпрянській Україні. Проте постійні замахы та радикальні насильські дії не лише з боку уряду, а й зі сторони революціонерів не припинялись, а лише укріплювали своє місце у суспільстві, роблячи вбивства владних представників жорстокою буденністю, яка сприймалась як дійсність [59, с. 88].

Оскільки «ходіння в народ» приносило критично мало результату, а уряд став активніше проводити масові репресії та арешти, революціонери зробили висновки, що лояльне ставлення до революційної дійсності лише заповільнить процес реформації країни та державного устрою. Натомість, слід перейти до активних дій, не відмовляючись від прямої пропаганди населення, щоправда тепер ця пропаганда спрямовувалась не на заклик до свідомості, а до радикальних агресивних дій проти існуючої системи [62, с. 241].

Народники перестали опановувати селянські ремесла, проте навчилися пристосовуватись до нових умов життя, вивчивши мистецтво стрільби, знайшовши шлях отримати зброю та навички верхової їзди. Це було створено для того, щоб сформувати військовий загін для очолення бунту селян. Проте після невдалої спроби підняття бунту, народники полишили цю ідею переїхати до міст [70, с. 192].

Це сприяло проникненню нових ідей в народницьке середовище. На початку, терористичні акти були стихійними та випадковими, учасниками нападів були вихідці з київських та одеських народницьких гуртків. Вони не відрізнялись дисциплінованістю та стриманістю, а отже пропагували не лише агресивні революційні настрої, а й свободу думки і висловлювань. В 1877 р. Київ став одним із центрів поширення конституційних ідей. В цей час у місті діяв «конституційний гурток» студентів на чолі з І. Ювеналієвим, основною ціллю якого діяльності була агітація на користь конституції і пропаганди політичних ідей. Студенти збиралися подавати імператору петицію з вимогою конституційної реформи [31, с. 235].

Проте тероризм не був основною ціллю гуртка, на відміну від демократизації держави. Народники в Україні діяли у тандемі з українофілами, які поповнювали лави народництва [82, с. 139]. Українофіли впливали на народників і серед них з'являлись невдоволені революціонери, які стали відокремлюватись від основної маси. Саме це і стало причиною переходу до тероризму, який на думку радикалів відмежовував слабкість «бакунізму» від сильної сторони агресивного впливу [27, с. 283]. Саме цей час, у 1877-78-х рр. став не лише переходом до тероризму, а й епохою російсько-турецької війни, яка відкрило очі багатьом членам суспільства, не залежно від їхнього соціального положення.

Україна стала місцем, де переховувались революціонери з Петербурга та Москви, які були свідками стихійності Наддніпрянських центрів країни. Саме анархчний характер народництва в Україні сприяв тому, що російські пропагандисти ставали на сторону українських терористів, які будучи молодим поколінням народників, жагали помсти та розплати. Звинувачуючи в усьому уряд та його активну репресивну політику, послідовники шукали нові методи знаходити зброю, будувати плани та скоювати все нові і нові напади [82, с. 140].

Хвилю терору наприкінці 1870-х рр. розпочав замах на Трепова, який був генерал-ад'ютантом у Петербурзі. 24 січня 1878 року, революціонерка В. Засулич скоїла напад на чоловіка в той самий день, коли було заплановано ще одне вбивство— прокурора В. Желіховського, яке не відбулось [28, с. 172].

Об'єктами терору ставали особи, які мали значний авторитет на робочих місцях, догали кар'єрного росту та мали високе положення у суспільстві. Саме це ставало основною причиною для замахів, а підсилення інтересу у народі створювалось за допомогою поштової розсилки прокламацій, які видавались із підписом Революційної партії. Тероризм вважався єдиною можливою формою боротьби з урядовим насиллям та народним безправ'ям, а тому не вбачаючи можливостей для мирного

продовження своєї справи, революціонери ставили на меті вбивство усіх тих осіб, які, на їхню думку, могли чинити опір та перешкоджати реформації соціального устрою держави та політичної системи [40, с. 263]. 24 січня 1879 р. жандармами було заарештовано В. Осинського разом з І. Волошенко, які збирали групи революціонерів, що становили основну терористичну загрозу, а 11 лютого ще 15 його товаришів [82, с. 142].

9 лютого відбувається успішний напад на князя Д. Кропоткіна, після чого терор отримує шалену підтримку. Студентські заворушення починають захоплювати все більше міст, а після справи В. Засуліч та вбивства харківського губернатора, терористи отримують підтримку народу та глибоку симпатію з боку суспільства. Ліберали Російської імперії схвалювали подібні дії, а вирок по справі Засуліч було чкасовано, а саму революціонерку виправдано. Проте надалі, політика влади була спрямована не на підтримку таких дій народників, а на дискредитацію цього руху серед суспільства. Оскільки українські громади були слабкими та стихійними, їхня мета обмежувалась лише самообороною і не розраховувала на активні дії [82, с. 142].

У 1880 р., М. Костомаров пише повість «Скотской бунт», яка стає визначним літературним твором вже в 1917 р. Затримка у публікації зумовлена тим, що гостра сатира, яка висміювала революційні рухи того часу могла стати не прийнятною для більшості суспільства, а тому тільки через більш ніж 35 років люди можуть прочитати і впізнати усі події, що відбувались на той час. Описані у повісті негативні наслідки від протистояння народників та влади, що вражали перш за все суспільство були чітко та влучно описані істориком як верх легковажності [44, с. 139]. У той час, в історії з'являється нове ім'я – О. Русов, який рзділяє ці погляди та засуджує ідеї народництва, на відміну від своєї дружини, яка доєднується до руху народників та захоплюється ідеєю пропагування селян шляхом осілого життя у сільській місцевості. Вони знаходять пояснення та розуміння терористичним діям революціонерів, стала прихильницею «Народної волі» і

вважає, що саме цей рух здатен врятувати як Росію, так і Україну [70, с. 143]. Отримуючи осуд з боку чоловіка, С. Русова не лише була ідейно близькою до народовольців, а й була готова доєднатися до них фізично, розділивши долю тих, хто активно слідує своїй ідеології і вже у 1882 р. її було заарештовано [82, с. 143].

Серед громадівців були і ті, що не виступали категорично проти революційних народників, але і не підтримували їх активну агресивну позицію. Серед таких представників були М. Драгоманов та О. Кістяківський. Вони з розумінням ставились до їхньої самовідданості та вірності ідейним цінностям, проте вважали безглуздим та легковажним виявлення надмірної агресії, оскільки така поведнка могла бути розцінена як надмірний радикалізм та саме це було критичним для народників, яких продвжували засилати на каторгу. Після страти Д. Лизогуба, особливо важко переносить будь-які звістки про народний рух О. Кістяківський та згодом дізнається у прокурора, що Лизогуб не заслуговував смертного вирроку, за що засуджує військовий суд, що розглядав дану справу. Будучи привченими до того, щоб позбуватися людей, військовий суд навіть не розглядав справу ретельно, а просто підписував вирок, через що страждали сім'ї досить великої кількості засуджених [82, с. 145].

Впродовж 1872-1873-х рр. збільшувалась чисельність нових київських громад. Занепокоєні обставинами сучасності, студенти почали створювати свої гуртки та називатися «Молодою громадою», яка підтримувала молодь з революційними поглядами. Занепокоєння викликало те, що будучи активно налаштованими на реформацію країни, дуже мало уваги було приділено національному питанню. Саме тоді від українського руху було відокремлено багато україноільських гуртків, а такі діячі, як Я. Стефанович, Д. Кибальчич приєднались до загальноросійських народницьких рухів. У цей час молодих революціонерів починає приваблювати ідеологія тероризму, за що «Молоду громаду» починають переслідувати старогромадівці. Саме в той час постає такий діяч, як М. Драгоманов, який залишив великий слід в історії

становлення терористичного руху народників. І хоч до цього він підтримав перші тракти, в яких фігурували В. Заулич та В. Осинський, все ж вчений стає категорично проти тероризму, як постійного феномену і будучи публіцистом, що знаходиться у політичній еміграції, він перший починає засуджувати ідеологію терору та її жахливе значення у площині розвитку самого народу. Перехід від одиничних терористичних актів до вбивств на постійній основі як доктрини є неприйнятним для розуміння Драгоманова і він видає низку публікацій, які спрямовані на висвітлення цієї проблеми [42 а, с. 86]. Намагаючись віднайти причину такої трансформації успільства та народного руху зокрема, Драгоманов вбачає в уьому провину саме імперського уряду. Оскільки насильницькі дії влади просто не давали можливості народникам самовиражатись та мирно проводити свою просвітницьку діяльність, це ставало поприщем для вирощення агресії та зерна злоби на владу, яка не приділяє уваги суспільству. Саме озлоблені представники організацій хотіли власноруч творити нову історію, яка б не пригнічувала інтереси народу, а навпаки – дозволяла б враховувати інтереси та права простих громадян, а тому йшли на такий ризик як політичне вбивство. Намагаючись протистояти жорсткій політичній системі, революціонери ставали на бік агресії та терору, як спосіб дістати уряд тими самими методами, як він дістає народ. Науковець схвально відгукується про напади на велику урядову систему, проте сподівається, що мирний хід для революційного руху народників є можливим і перспективним шляхом для примирення сторін і розв'язання жорстоких конфліктів, які уносять не лише ідеї і амбіції, а сотні людських життів. В той самий час, Драгоманов вважав, що Росія ніколи не зможе позбутись системи терору, оскільки придворно-монархічна партія просто не дасть такої можливості і не піде на компроміс ні за яких обставин [17 а, с. 149]. Будучи прихильником революційного руху, Драгоманов намагався віднайти мотив та причину таких вбивств та нападів на владу і писав, що саме такі дії з боку народу можна зрозуміти і виправдати [17а, с. 149].

Саме у таємних вбивствах можна прочитати те послання від народу до влади, яке вони не можуть донести мирним шляхом, проте перетворювати таку поведінку на систему немає ані сенс ані моральної сили. Вбиваючи політичних чиновників, революціонери не зможуть позбутись першопричини такої поведінки і дістатись до коріння усього зла, а отже і перетворювати тероризм на доктрину, науковець вважав недоцільним, оскільки така практика може бути надто небезпечною для майбутніх революціонерів [42 а, с. 87].

Саме теракти як спосіб вплинути на владу були небезпечними для тих, хто їх приміняє. Мислитель вважав, що підриваючи монархічний принцип, деморалізуючи уряд, люди не зможуть остаточно припинити насильницькі дії з боку влади, а навпаки можуть лише рзізлити та пробудити у владі бажання пригнічувати будь-які повстання та революційні вогнища, що можуть згубно відзначитись не лише не активній діяльності радикалів, а й на мирному існуванні народників, які мають на меті ліберальну ідеологію реформування суспільства. Таким чином, М. Драгоманов постає як приверженець лояльної та законної боротьби із системою без радикальних агресивних випадів в сторону великої владної системи, проте він високо цінував ту самовідданість, з якою народівці підходили до своїх планів та перспектив, цінува героїзм народу, проте вважав за необхідне використовувати більш толерантні методи, вважаючи тероризм злочином проти прав і свобод будь-якого громадянина, незалежно від його статусу та положення [42 а, с. 87].

На противагу поглядам Драгоманова, з'являється вчений С. Подолинський, який критикував практику застосування «індивідуального терору». На його думку, кожен, хто вступає до лав російської армії, чи відносить себе до рядів революційного руху має святий обов'язок переслідувати ідеологію революції та саме повстання та збройні опори є одним з інструментів досягнення своєї мети. Оскільки Російська імперія є

країною з деспотично-авторитарним режимом, такі дії є не просто прийнятними, а дійсно постають як свідомі обов'язок громадян [38а, с. 83].

С. Подолинський був прихильником тієї думки, про вирішення конфлікту між народниками та владою не вирішиться за одне покоління, і якщо така боротьба не може завершитись швидко, а у перспективі понесе за собою сотні життів, то варто зупинитись і почати мирно проводити свою роботу. Засуджуючи таємні вбивства та політику індивідуального терору, вчений виступає проти радикальних дій революціонерів та вважає, що такі дії можуть спричинити більших наслідків у негативному плані, аніж вирішення питання [38 а, с. 84].

Коли було завершено російсько-турецьку війну, у країні почали з'являтися нові настрої щодо революційних дій народництва. Чернігівські ліберали переходять до підпільної агітації та пропагують відмову від терору як засобу вирішення конфліктів, оскільки саме такий підхід може не просто зламати владну структуру, а й завдати шкоду усій країні і як наслідок— розвалити весь державний устрій. Не маючи міцної та надійної бази, терористи діяли активно, не виправдовуючи своїх спонтанних та агресивних дій, інколи не зумовлених жодним планом чи теорією, натомість шлях компромісу влади та народу міг значно покращити ситуацію та стати рятувальним як для уряду, так і для громадських організацій та народу в цілому. І. Петрункевич говорив, що як жорстокість влади, так і свавілля терористів однаково чинять тиск на суспільство, яке однаково негативно налаштоване проти обох сторін. Натомість є вихід, який міг би суттєво покращити становище— політика влади, спрямована на реформацію суспільного устрою могла б нейтралізувати терористичні вогнища та стабілізувати ситуацію в країні [42 а, с. 103].

Так, восени 1878 р. підіймається питання про об'єднання народників та земців, яке сприймається неоднозначно представниками обох сторін. Земці, на чолі з О. Ліндфорсом вважають ненадійним союзом об'єднання з народниками, оскільки молоді революціонери є досить агресивними

радикалами і навіть якщо їхній компроміс можливий, завжди існуватиме ризик нових спалахів тероризму и революцій, а отже легальний шлях буде втрачено. 3 грудня 1878 р. відбувається нарада опозиціонерів, на якій підіймається питання про можливе причинення актів терору з боку народників, за умови якщо земський та громадські рухи запропонують шляхи корінних перетворень в урядовій політиці. Метою І. Петрункевича було встановлення конституційного ладу, який не було прийнято терористами, які відкинули усі пропозиції лібералів і нарада була закінчена, не діставши жодних результатів [103, с. 158].

Таким чином, можна дійти висновку, що народництво було течією, яке апріорі передбачало застосування насилля, а політичні замаху, які продовжували зростати у владі ставали вже не просто шляхом змінити ситуацію в країні і проявити самооборону, а способом зведення рахунків із окремими представниками влади, тобто перетворились на індивідуальну боротьбу революціонерів із урядовцями.

Найбільш впливовими ідеологами «революційного народництва» в 70-ті роки були М. О. Бакунін, П. Л. Лавров. П. Н. Ткачов. Вони розробили три основні теорії народництва – «бунтарско-анархістську», «пропагандистську» і «змовницьку». Відмінності між ними визначались здебільшого, різницею, в розумінні питання про головну «рушійну силу революції», рівня готовності цієї сили до революції, засобах її здійснення.

Визнаючи селянство, як прошарок суспільства, що споконвічно бул соціалістичним, Бакунін пропонував повстати проти трьох соціальних інститутів, які становили найбільшу загрозу для селянства: Держави, Церкви та особистої власності. Завдання інтелігенції – йти в народ, «взбунтувати» народ, сприяти злиттю окремих закатів в єдину революцію.

Лавров вважав, що для організації повстання необхідно розгорнути довготривалу «пропаганду» серед народних мас та обширну терористичну і моральну підготовку революціонерів. Ткачов обгрунтував політично-змовницький напрям суспільних змін. Вважав, що революція повинна

початись з державного перевороту, який має бути здійснений силами революційної меншості, яке після захоплення влади залучить суспільні-маси в соціалістичну перебудову.

Незважаючи на розбіжності в питаннях тактики, всіх «народників» об'єднувало визнання «революції» як єдиного засобу досягти звільнення народу. Великою заслугою «народовольців» багато в чому, стало, подолання аполітизму своїх попередників, які недооцінювали значення політичної боротьби.

Після невдалої спроби першого «ходіння в народ» для встановлення зв'язків з селянством і можливо його підштовху до повстання, виникла думка про створення таємної організації, яка повинна була об'єднати всіх «народників». Таку організацію вдалось створити, нею стала «Земля і воля», створена в 1876 року. В її програмі передбачалось здійснення революції шляхом повалення самодержавності, введення світського самоврядування в містах та селах, передчу всієї землі в руки селянства.

Не досягнувши вагомих результатів та переконавшись в необхідності політичної боротьби, серед народовольців з'являлись спірні дискусії по тактичним і програмним питанням, методах боротьби які привели до розколу. Невелика кількість народовольців створила організацію «Чорний переділ», яка зберігала вірність основним програмним принципам, але великої ролі ця організація так і не зіграла. Більш значну роботу здійснила друга організація «Народна воля», програма народної волі передбачала підготовку політичного перевороту, повалення самодержавства та встановлення в країні демократичного устрою. Не дивлячись на демократичну направленість ця організація мала за програмну мету знищення приватної власності. Найважливішим засобом політичної боротьби вважали «терор», а головною ціллю – убивство царя. Розраховували, що це пробудить селянство та підштовхне його до повстання.

РОЗДІЛ 3. РЕВОЛЮЦІЙНЕ НАРОДНИЦТВО ПІСЛЯ ПОДІЙ 1 БЕРЕЗНЯ 1881 р.

Після подій 1 березня 1881 р. у Росії почав царювати новий самодержець Олександр III. Ідеалом правителя він вважав не свого батька, Олександра II – реформатора та «визволителя», а діда, Миколу I. Як і Микола, Олександр III покладався на репресивний характер правління і ознаменував своє сходження на трон точно за прикладом діда – п'ятьма шибеницями. Шестеро учасників замаху на Олександра II (О. І. Желябов, С. Л. Перовська, М. І. Кибальчич, Г. М. Гельфман, Т. М. Михайло, М. І. Рисаков) постали пред судом у звинуваченні у вбивстві царя.

Прокурором на суді виступав М. В. Муравйов (пізніше, за Миколи II, міністр юстиції) – друг дитинства Софії Перовської [83, с. 172]. Тепер він саме Перовську вимагав повісити насамперед як розпорядницю царевбивства, хоча розумів, що головним «лиходієм», «великим організатором» замахів на царя, як висловлювалися жандармські хроністи, був «страшний Желябов» [93, с. 335].

Андрій Іванович Желябов дійсно став центральною фігурою процесу у справі 1 березня 1881 р. – найгучнішого політичного процесу у ХІХ ст. та одного з найвидатніших процесів взагалі. Заарештований ще до царевбивства, він міг би уникнути долі заколотників, але 2 березня письмово зажадав від влади «залучення себе» до справи про царевбивство [4; Т. 3, с. 180]. Побоюючись відмови і ніби підбурюючи карателів прийняти його заяву, Желябов приписав у постскрипті: «Тільки боягузством уряду можна було б пояснити одну шибеницю, а не дві» [4; Т. 3, с. 180].

Цю заяву він написав, дізнавшись про арешт Рисакова і зробив висновок, що для такого відповідального процесу «Народної волі», як процес про царевбивство, Рисаков фігура надто дрібна та ненадійна. У виконавчому комітеті «Народної волі», мабуть, добре зрозуміли сенс заяви

Желябова. У всякому разі, Перовська, як тільки дізналася про нього, відзначила: «Інакше не можна було. Процес проти одного Рисакова вийшов би надто блідим» [48, с. 213].

На суді Желябов використав як підсудний усі свої процесуальні права (робити заяви суду, брати участь у допиті свідків, заперечувати висновки прокурора, виступати із захисною промовою та останнім словом) виключно на користь своєї справи, анітрохи не дбаючи про себе особисто. Він почав свою захисну промову з такої преамбули: «Панове судді, справа кожного переконаного діяча для нього дорожча за життя. Справа наша тут була представлена у більш перекрученому вигляді, ніж наші особисті властивості. На нас, підсудних, лежить обов'язок представити мету та засоби партії у реальному їх вигляді» [5, с. 237].

Вся промова Желябова була взірцем захисту не його «особистих властивостей», а «мети та засобів партії», зразком, який проте розкриває перед нами та його, Желябова, чудові «особисті властивості» «переконаного діяча». У відповідь на постійні окрики головуючого («Ви знову говорите про партію!») Желябов наголосив: «Моє особисте завдання, мета мого життя було служити загальному благу. Довгий час я працював для цієї мети мирним шляхом і тільки потім був змушений перейти до насильства. За своїми переконаннями я залишив би цю форму боротьби насильницькою, якби тільки з'явилася можливість боротьби мирної, тобто мирної пропаганди своїх ідей, мирної організації своїх прихильників» [93, с. 335].

Усвідомлення правоти справи, яку він обстоював, надавало Желябову на суді надлишок сил, так що він дивував (а то й захоплював) очевидців навіть із ворожого табору. Тримався він гордо, виступав красномовно і з такою впевненістю в собі, якої бракувало і прокурору, і суддям [91, с. 201]. Знаючи, що на нього чекає шибениця, він був сповнений невичерпного оптимізму, який проявлявся і в тому, як жваво він перемовлявся з товаришами, – особливо з Перовською, яка сиділа поруч, і в тому, як діловито втручався в допит свідків і як послідовно вів свою програмну

промову, незважаючи на окрики головного судді, і в тому, з якою гідністю він оглянув сановну публіку, коли вона зашикала на його слова «я росіянин» [7, с. 93].

Демократична громадськість Росії та Заходу (зокрема, Лев Толстой, Володимир Соловйов, Віктор Гюго) намагалася врятувати засуджених. Але реакція жадала крові. Обер-прокурор Синоду («російський папа», як звали його на Заході) К. П. Побєдоносцев написав Олександрю III, що його «жахає» думка про можливе помилування Желябова та Перовську. «Будьте спокійні, – втішив «російського папу» цар. – Що всі шестеро будуть повішені, за це я ручаюся» [7, с. 95].

Зрозуміло, всі шестеро були засуджені до повішання. Гесі Гельфман через її вагітність страту відтермінували до народження дитини, а потім під тиском світової громадськості замінили на довічне ув'язнення, але створили їй такі умови, що вона через 3,5 місяці після пологів померла у в'язниці [9, с. 287]. Решту першартівців стратили 3 квітня 1881 р. в Петербурзі, на Семенівському плацу, де 32 роки тому була інсценована страта над Ф. М. Достоевським та його товаришами-петрашівцями. До шибениць «царевбивць» провезли містом на ганебних возах: кожен з них був прив'язаний за руки до лави і в кожного на грудях висіла дошка з написом «царевбивця» [19, с. 243].

Офіційний хроніст засвідчив, що засуджені зустріли смерть з гідністю. Велика акторка М. Г. Савіна, яка бачила з балкона своєї квартири, як учасників замаху везли до місця страти, розповідала друзям, що «крім одного з засуджених, Рисакова, обличчя інших приречених, були світлішими і радіснішими за обличчя тих, хто їх супроводжував. Софія Перовська зашарілася і просто сяяла на темному тлі похмурої процесії» [91, 203]. Страта 3 квітня 1881 р. стала останньою в Росії публічною карою. Виконана вона була по-варварськи. Тимофія Михайлова за якихось чверть години повісили тричі, бо двічі, вже повішений, він зривався з шибениці. Всю Європу обійшла тоді фраза німецького кореспондента: «Я був

присутній на дюжині страт на Сході, але ніколи не бачив такої живодерні» [9, с. 288]. Проникливо висловився про страту радянський публіцист А. Меркулов: «Їх душили під бій барабанів, якими вже десятки років трамбували Росію. Повісили здатність народу самому керувати собою. Повісили науку. Повісили ідеал високої та ніжної жіночої душі. Повісили кохання та дружбу. І з ними разом – зраду» [64 а, с. 102].

Після страти «царевбивць» революційний табір не робив жодних рішучих акцій. Виконавчий комітет підготував було зухвалий план визволення обвинувачених по дорозі їх до місця страти силами трьох бойових груп із 200 робітників на чолі з офіцерами-народовольцями [23, с. 105]. Але від цього плану довелося відмовитись, як тільки з'ясувалося, який небачено величезний конвой спорядила влада для п'ятьох засуджених. Колісниці «царевбивць» конвоювали два ескадрони кавалерії та дві роти піхоти, жандарми, городові; на всіх перехрестях уздовж шляху колісниць чергували ще чотири роти військ, посилені наряди кінної жандармерії та місцева поліція; всього на Семенівському плацу кореспондент «Таймс» нарахував біля 10-12 тис. солдатів та жандармів [91, с. 204]. «Не було тільки артилерії», – згадувала А. В. Якімова... [9, с. 290].

Історія підготовки та здійснення замахів на царя багаторазово досліджувалась, публікувалися документальні матеріали. Досить детально вивчені біографії відомих народовольців, ідейні та політичні позиції противників, взаємозв'язок терактів та дій царської адміністрації. При цьому зберігається ряд моментів, які не лише викликають конструктивні питання, а й створюють ґрунт для конспірологічних теорій. До таких можна віднести слабку вивченість взаємодії народницьких організацій між собою та з іншими терористичними організаціями, невизначеність матеріально-технічної, кадрової та організаційної бази тероризму, туманність контактів народовольців з представниками придворного оточення та ін. На цьому ґрунті з'являються сміливі версії зловмисного сприяння народницькому терору з боку іноземних держав (Великобританії) [28, с. 269]. Наприклад,

М. Д. Литвиновим представлена «гіпотеза» не просто сприяння, а повного керівництва народницьким терором з боку Великобританії та Німеччини [59 а, с. 262]. Не маючи на те жодного документального підтвердження і навіть не намагаючись це якось пояснити, ґрунтуючись на численних фактах перебування революціонерів за кордоном, Литвинов сміливо пропонує своє бачення народницького терору, яке він називає «терорологічним» поглядом на історію. Однак натомість терорологічного аналізу та об'єктивного дослідження, використовуючи повну відмову від принципів історизму та «сучасне переосмислення» відомих фактів, а нерідко просто хамське припущення в інтерпретації маловивченого, автор створює злісний памфлет на революційний рух. При цьому необхідно враховувати, що у другій половині ХІХ ст. жодна держава не мала підрозділів підривного, диверсійного чи спеціального призначення [45, с. 41].

Полювання народовольців на імператора нерозривно пов'язані з суперечливими тенденціями розвитку терористичних ідей у самому революційному русі другої половини ХІХ ст. Терористична тактика, до якої прийшли революціонери, стала колективним продуктом переосмислення всіх трьох основних напрямів руху. У величезній друкованій пропагандистській роботі що супроводжувала терористичні акції народовольців, позначився революційно-ліберальний («пропагандистський») напрям, анархістський («бунтарський») напрямок представлений ілюзіями з приводу народної підтримки та масового виступу після царевбивства, соціально-революційними («змовницькими») по обґрунтуванню виявились терористичні дії керівників «Народної волі».

До кінця квітня Олександр ІІІ трохи підбадьорився і прислухався до вмовлянь Побєдоносцева декларувати особливим маніфестом курс на «тверду владу». 29 квітня цар підписав складений Побєдоносцевим маніфест, який перекреслював усі надії «благодумної» опозиції на конституцію і оголошував волю царизму «утверджувати та охороняти» самодержавну владу «від всяких на неї намірів» [28, с. 271].

Слідом за оприлюдненням маніфесту М. Т. Лоріс-Меліков та солідарні з ним міністри-ліберали (у тому числі Д. А. Мілютін) були звільнені у відставку. Уряд очолив М. П. Ігнат'єв колишній посол у Туреччині, «брехун-паша», як називали його не без поваги до Константинополь, віртуоз політичного камуфляжу. Він був покликаний для початку зняти кризову напруженість у «верхах» та мобілізувати каральні ресурси царату, щоб потім «тягти і не пускати» напевно [91, с. 205].

Саме за нього, за його редакцією, було вироблено «Положення про заходи до охорони державного порядку та громадського спокою» (інакше – «Положення про охорону») [23, с. 107]. Прийняте 14 серпня 1881 р., на три роки як надзвичайний захід, ця свого роду каральна «конституція» потім кожен раз після закінчення терміну продовжувалася. Вона відкривала простір для нестримного свавілля влади у боротьбі з «крамолою», чим не забарився скористатися режим Олександра III, особливо після того як 30 травня 1882 р. «підготовника» Ігнат'єва змінив на чолі уряду «творець» мстивої реакції граф Дмитро Андрійович Толстой – особистість, яку найбільш ненавиділи в Росії XIX ст. після Аракчеєва, гонитель визвольного руху, демократичної думки, освіти та культури [30, с. 273]. Втім, Толстой був принаймні сильною особистістю. Його ж заступник І. Н. Дурново та інші міністри його кабінету – військовий (П. С. Ванновський), закордонних справ (Н. К. Гірс), юстиції (Н. А. Манасєїн), освіти (І. Д. Делянов), державного майна (М. Н. Островський) – сукупно ілюструють афоризм Б. Франкліна: «У річках та поганих урядах нагорі плаває найлегше» [93, с. 338].

Роки правління Олександра III (1881-1894) В. І. Ленін не без підстав назвав періодом «рознузданої, неймовірно безглуздої і звірячої» реакції [56, с. 307]. Для «Народної волі» це був час її заходу й загибелі. Найбільшої шкоди завдали їй уряди Ігнат'єва і, особливо, Толстого. Розправа з народовольцями вершилася і в судовому, і адміністративному порядку. Усього за 1880-1894 рр. царизм провів проти «Народної волі» 80 судових

процесів [91, с. 208]. На них було засуджено 440 чоловік та винесено 89 смертних вироків. З 89 смертників 26 були страчені, а 63 «помилувані» довічною і (в окремих випадках) термінованою каторгою. Майже всі «помилувані» загинули під час відбування каторги (18 з них, у тому числі член виконавчого комітету М. Ф. Грачевський, провідні народовольці С. М. Гінсбург, К. А. Іванайнен, М. Ф. Клименко, І. В. та М. В. Калюжні, покінчили з собою) [48, с. 215].

У в'язниці та заслання йшли сотні народовольців по суду та тисячі в адміністративному порядку. У боротьбі проти «крамоли» царизм давно вже використав усі способи придушення, вишукував і вигадуючи все нові та нові. За Олександра III началом всіх начал карального терору залишався невсипущий поліцейський нагляд. Він дивував і лякав сучасників своїми масштабами, які визначити які навряд чи можливо. Генеральша А. В. Богданович у 1880 р. свідчила (посилаючись на члена Верховної розпорядчої комісії М. І. Батьянова): «Тепер у всій Росії перебувають 400 тис. осіб під наглядом поліції» [5, с. 239]. Розгніваний нагляд спричиняв епідемію доносів. Н. В. Клеточников, який прослужив 734 дні в надрах царського розшуку, заявив на суді: «Я візьму величезний відсоток, якщо скажу, що зі ста доносів один виявляється вірним! А тим часом, майже всі ці доноси спричиняли арешт, а потім і заслання» [70, с. 271]. Серед них були і абсурдні та курйозні. Так, у жіночій гімназії м. Володимира після заупокійної молитви за Олександром II дівчинка-підліток поцікавилася: «А коли ж повісять нового царя?» Донощик був тут як тут. «Почалися допити. В результаті з'ясувалося, що дівчинка цікавилася, коли буде повішено портрет» Олександра III [83, с. 164].

Поруч з використанням старих, використовувалися нові засоби боротьби з «крамолою». Серед них – створення одіозно знаменитої «Святої» (або «Священної» як її інакше називають) дружини», тобто. таємного товариства щодо викорінення «крамоли» з видимим розрахунком вибивати клин клином. «Дружина» сформувалася влітку 1881 р. з 729 осіб з

величезним фондом 300 тис. руб. на агентурні потреби. Спеціально для «зовнішньої охорони священної особи государя імператора» було створено допоміжну лігу під назвою «Добровільна охорона», члени якої лише в Москві становили цілу армію – 14 915 чол. [83, с. 165]. Більше того, судячи з заяви т.зв. «Всенародного російського союзу» (з підзаголовком: «Об'єднана організація протиреволюційних товариств»), вже у 1881 р. створювався, хоча і чомусь не був доведений до логічного завершення, охоронний монстр, що передбачив чорносотенні союзи 1905 р. [89, с. 93].

Програмні цілі «Союзу» 1881 р. виглядали наступним чином:

«1) Російська держава має становити єдине нероздільне ціле під владою самодержавного російського царя. 2) Ні під якою назвою не може бути допущено скликання установчих зборів для написання нових законів імперії» [91, с. 210]. Новим словом у боротьбі післяберезневої реакції з «Народною волею» можна вважати і небачений насамперед у Росії розквіт шпигунства та провокації. У 1879-1881 рр. царизм користувався цією зброєю погано – чималою мірою тому, що тоді царських шпигунів та провокаторів систематично викривав М. В. Клеточников. Після його арешту «Народна воля» вже не могла знешкоджувати провокації царату з колишнім успіхом. Натомість царизм став діяти у цій сфері набагато успішніше. Наляканий феноменом Клеточникова, він ревізував, зміцнив і розширив свій розшуковий цех. З'явилася фаланга майстрів розшуку, навколо яких кишили рядові детективи. Центральною фігурою цього розшукового полчища став Георгій Порфірович Судейкін, який затьмарював своїми успіхами всіх інших сищиків, разом узятих, а з успіхів Судейкіна всі інші затьмарила дегаївщина [70 а, с. 65].

Розумний, заповзятливий, честолюбний і безпринципний Судейкін з початку 70-х років служив у Київському жандармському управлінні, відзначився (за допомогою провокацій) у розкритті революційних гуртків Півдня, був запрошений до столиці і навесні 1882 р. став управляти агентурою петербурзької охоронки. До кінця 1882 р. він встиг заподіяти

велику шкоду «Народній волі». Самим великим його успіхом того часу була облава, влаштована в Петербурзі з 4 на 5 червня 1882 р., після того, як його агенти вистежили динамітну лабораторію виконавчого комітету. Тієї ночі жандарми заарештували одразу 120 людей, серед яких виявилися два члени виконавчого комітету – М. Ф. Грачевський і А. П. Корба, – а також десятки рядових народовольців [70 а, с. 66]. Але Судейкін мітив на більше. Він майстерно плів мережу провокації навколо «Народної волі», розраховуючи проникнути до центру партії і розвалити її зсередини вщент. Для цього був потрібний не тільки петербурзький, а всеросійський масштаб розшуку. Наприкінці 1882 р. такий був довірений Судейкіну. 3 грудня 1882 р. Олександр III затвердив «Положення про створення секретної поліції в імперії». Воно вводило посаду інспектора секретної поліції для керівництва політичним розшуком по всій Росії [70 а, с. 67]. Першим інспектором і був призначений Судейкін. Саме в цій ролі він сприяв найграндіознішій в Росії ХІХ ст. провокацію, відомій як «дегаївщина».

Сергій Петрович Дегаєв – відставний артилерійський штабс-капітан, дуже освічений (навчався в Артилерійській академії та в інституті шляхів сполучень), з доброї сім'ї (онук видатного історика та журналіста О. М. Польового) – був членом Військового центру «Народної волі» з осені 1880 р.

До 1 березня 1881 р., поки «Народну волю» очолював «Великий виконавчий комітет», Дегаєв залишався в тіні, причому інші члени виконавчого комітету (Перовська, Суханов) та Військового центру (Є. А. Серебряков, Н. М. Рогачов) ставилися до нього недовірливо. На енергійного Рогачова особистість Дегаєва справляла «враження якоїсь вивареної ганчірки» [91, с. 212]. Тим не менш, після 1 березня, коли лідери «Народної волі» гинули один за одним і на зміну загиблим були потрібні нові люди, а людей, здатних замінити членів вкинку, більше не було, Дегаєв став висуватися на перший план. На момент арешту (20 грудня 1882 р.) він разом із Вірою Фігнер, Рогачовим та М. Ю. Ашенбреннером

фактично стояв біля керма «Народної волі» і вже як один з лідерів партії потрапив до рук Судейкіна [70 а, с. 67].

Проникливий детектив зрозумів, що за натурою Дегаєв – такий самий, як і він, Судейкін, «безпринципний честолюбець, готовий служити і Робесп'єру, і Бонапарту, і Людовику XVIII» [91, с. 213]. Граючи на слабкостях Дегаєва та козируючи перед ним своєю силою, Судейкін морально випатрав його і спокусив воістину сатанинським планом: Дегаєв повинен був за сприяння жандармської охоронки усунути старих революціонерів і заново скомплектувати терористичне підпілля, де став би диктатором; потім Судейкін і Дегаєв удвох, чергуючи то вбивства правителів Росії (руками терористів), то розкриття змов та розправу з убивцями (руками охоронки), очолили б країну, керуючи урядом за допомогою терору, а терористів – охоранкою. 14 січня 1883 р. Судейкін влаштував Дегаєву фіктивну втечу з-під варти. Справа була в Одесі. Дегаєва везли на вокзал у дροжках два унтерофіцери з агентури Судейкіна. Під'їхали до вокзалу. «Раптом» Дегаєв зіштовхнув з сидіння одного конвоїра, кинув жменю тютюну в очі іншому і безслідно «зник у будівлі» вокзалу [70 а, с. 67].

Після цього Дегаєв чотири місяці авторитетно обертася у «Народній волі» і видавав Судейкіну її плани, зв'язки, кадри. Насамперед провокатор видав Військовий центр партії, а за ним усі місцеві військові групи. Військова організація «Народної волі» була чудово законспірована. Н. І. Рисаков, який знав і видав багато членів виконавчого комітету, його агентів, учасників студентських та робочих груп, про Військову організацію змушений був заявити на дізнанні: «ця організація мені зовсім незнайома» » [4; Т. 3, с. 185]. Дегаєв як член Військового центру з дня його заснування знав структуру та склад Військової організації досконально та все, що знав, видав. Заарештовано 200 офіцерів. Ті ж, хто вцілів, втратили віру в життєздатність народовольства та відійшли від нього. В результаті від

Військовій організації «Народної волі» не залишилося каменю на камені [91, с. 215].

10 лютого 1883 р. за вказівкою Дегаєва у Харкові було заарештовано Віру Фігнер – останнього члена виконавчого комітету, який ще залишався в Росії на волі. Арешт був обставлений як справа рук відомого зрадника Василя Меркулова, якого Дегаєв спритно зіштовхнути віч-на-віч з Фігнер на вулиці, після чого вона одразу і була схоплена. Щоб ще більше захистити Дегаєва від можливих підозр з боку Фігнер та її товаришів Меркуловим, начальник Харківського жандармського управління І. К. Турцевич, як тільки Віру Фігнер одразу після арешту ввели до нього в кабінет і вона у відповідь на його вимогу назвати себе заявила: «Генерале, вам це скаже той, хто вказав мене заарештувати», розпорядився покликати Меркулова. Той підтвердив, що невідома заарештована за його вказівкою та що вона не хто інша, як Віра Філіппова [70 а, с. 68]. Почувши це, Фігнер різко обернулася до Меркулова і, вигукнувши: «Негідник! Шпигун! », Плюнула йому в обличчя [93, с. 339].

З арештом Фігнер Виконавчий комітет «Народної волі» було повністю знищено. Залишилося лише його закордонне представництво у Парижі: Л. А. Тихомиров і М. Н. Ошаніна [28, с. 272]. Пересічні народовольці були деморалізовані. Здавалося, все йде за планом Судейкіна та Дегаєва. Але Дегаєв уже зрозумів, що крім незavidної ролі жандармської нишпорки, йому на повед у Судейкіна розраховувати ні на що. Тим часом його став мучити страх перед можливим викриттям та помстою з боку народовольців, які, як він добре знав про це, вміли розправлятися зі зрадниками.

Тому у травні 1883 р., будучи у справах охоранки (за її кошти, звичайно) разом з дружиною у Парижі, він покаявся там перед Тихомировим [34, с. 273]. Той вважав за можливе гарантувати провокатору життя, якщо він організує вбивство Судейкіна.

Втішений Дегаєв залишив в якості заручниці свою дружину, повернувся до Судейкіна тепер уже як агент виконавчого комітету та 16

грудня 1883 р. заманив шефа охоронки до себе у квартиру, де його вбили народовольці Н. П. Стародворський та В. П. Конашевич [70 а, с. 68].

Вбивство Судейкіна було сприйняте офіційною владою як непоправна втрата. Цар на доповіді про це зазначив: «Я страшенно вражений і засмучений ... Втрата незамінна. Хто піде тепер на подібну посаду?» [5, с. 245] Справді, на суддівську посаду ніхто більше не пішов, довелося її скасувати.

Але Судейкін свою справу зробив. Оговтатися від наслідків дегаївщини «Народна воля» вже не змогла, хоча її учасники продовжували боротьбу і навіть відновлювали свої сили та зв'язки. До осені 1884 р. завдяки зусиллям Г. А. Лопатіна, діяльність «Народної волі» набула попереднього загальноросійського розмаху. Було заново відтворено і її виконавчий комітет, що далеко поступався «Великому» і в кількісному, і в якісному відношенні [44, с. 139]. Але «лопатинський період», в історії «Народної волі» виявився швидкоплинним. Конспіративні записки, конфісковані під час обшуків у жовтні 1884 р. Лопатіна, Н. М. Сапової та Н. П. Стародворського, дали владі нитки до масових арештів народовольців у 31 місті (включаючи Петербург, Москву, Київ, Мінськ, Тифліс, Воронеж, Саратов, Дерпт, Ярославль, Єкатеринбург, Томськ), а також у станиці Урюпинській на Хопрі, із залученням до дізнання 300 чоловік [61, с. 273]. Це був розгром революційних сил, майже рівний дегаєвському.

«Народна воля», однак, знову відродилася. Поки тривала підготовка (1884-1887) знаменитого «лопатинського» процесу («21-го»), Б. Д. Оржих, В. Г. Богораз, Л. Я. Штернберг та ін. відтворили сильну Південно-російську організацію «Народної волі» з центрами в Катеринославі, Харкові, Одесі, Ростові-на-Дону, Таганрозі та Новочеркаську, а Петербурзі сформувалася т.зв. «Терористична фракція партії «Народна воля» на чолі з О. І. Ульяновим (старшим братом В. І. Леніна) та П. Я. Шевирьовим. Ульянов і Шевирьов з товаришами спробували навіть (невдало) здійснити нове вбивство царя –

того ж дня 1 березня, і знову в неділю, тільки вже 1887 р (т.з. «Друге 1 березня») [32, с. 27].

Загибель організацій Б. Д. Оржиха та О. І. Ульянова теж ще не означала кінця «Народної волі». У 1888-1889 рр. зусиллями народовольців, серед яких першу роль відігравала С. М. Гінсбург, було відновлено петербурзький центр партії, а 1889-1890 рр. М. С. Сабунаєв та інші утворили багаточисельну мережу народовольчих гуртків у Поволжі (Кострома, Ярославль, Нижній Новгород, Казань) [36, с. 13].

На початку 90-х рр. прямими спадкоємцями «Народної волі» виступили петербурзька «Група народовольців» (1891-1896 рр.) та партія «Народного права» (1893-1894 рр.). Але всі ці організації не відповідали рівню «старої» «Народної волі». Відступаючи під ударами реакції, «Народна воля», проте зберігала революційну традицію у Росії. Ідейна та моральна сила, героїзм та самовідданість народовольців незмінно викликали до них громадські симпатії і навіть у стані ворогів пробуджували почуття, близькі до поваги. Такі зубри реакції, як генерал Р. А. Фадєєв, дивувалися «шаленій відвазі російських крамольників» [93, с. 345]. Адмірал І. А. Шестаков з тривогою замислювався над тим, якими повинні бути привабливість, живучість і перспективи революційної справи в Росії, якщо такі люди, як Желябов, заради цього «йшли на смерть з захопленням, як у першу французьку революцію» [93, с. 345]. Сам цар Олександр II, за свідченням жандармського генерала П. А. Черевіна, якось всиловився: «Так, дивні ці люди, у них є щось рицарське» [91, с. 217]. Не випадково голова Петербурзького військово-окружного суду генерал В. І. Цемиров на процесі «14-ти», явно порушуючи судовий етикет, замість загальноприйнятого «підсудна Фігнер» двічі сказав «Віра Миколаївна» [98, с. 371], а генерал М. А. Середа, призначений розслідувати пропаганду у військах по всій імперії, під час зустрічі з Вірою Фігнер у її тюремній камері шанобливо поцілував їй руку [91, с. 217].

Особливе враження на сучасників справляла віра народовольців в історичну справедливість їхньої справи – віра, яка так вразила наглядного генерала А. А. Кіреєва своєю «страшною силою» на процесі 1 березня 1881 р. Втім, і на останньому з семи найбільших судових процесів «Народної волі» (у справі «21-го» 1887 р.), Герман Лопатін апелював до суду історії так само, як це зробив на першому з таких процесів Степан Ширяєв: «Ви представники зацікавленої сторони і не вам судити мене тверезо та неупереджено. Але я вірю – і це моя єдина віра, що втішає мене у всі гіркі хвилини життя, що над усіма нами і над вами, зокрема, є суд вищий, який виголосить згодом свій правдивий та чесний вирок. Цей суд – історія» [91, с. 218].

Отже, навіть в період реакції учасники «Народної волі» не без успіху намагалися представити революційну ідею в очах росіян історично виправданою та непереборною. Тим часом у самому революційному русі з 1883 р. почався поворот від народництва до соціал-демократії. Ідейно переозброюючись, російські революціонери продовжували боротьбу з царизмом, і на перший план у цій боротьбі поступово висувалися соціал-демократи. Однак офіційна влада ще довго продовжувала вважати ворогом № 1 саме «Народну волю» та проти неї головним чином націлювала свою каральну політику. «Поліція, влада, згадувала А. І. Ульянова-Єлізарова (сестра В. І. Леніна), – вважали тоді небезпечнішими представників народовольства, які йдуть на насильство, які несуть смерть для інших і ставлять на карту і своє життя. У порівнянні з ними, соціал-демократи, які ставили собі за мету мирну пропаганду серед робітників, здавалися менш небезпечними» [93, с. 345]. В результаті, як свідчив про це один із перших у Росії авторитетів соціал-демократії М. С. Ольмінський, революційна пропаганда та агітація почала вимагати незмірно менших жертв: «За що раніше платили десятками років каторги і навіть життям через те з 80-х стали розплачуватися кількома роками заслання» [91, с. 220].

Як переконаний канадський дослідник Т. Роккі, народовольці здобули велику перемогу у боротьбі проти уряду. Незважаючи на помилкові твердження істориків, що народовольцям не вдалося скинути самодержавство, «Народна воля» завдала потужного запобіжного удару проти розвитку Росії у напрямку європейської ліберальної державності [76 а, с. 422]. Незадовго перед вбивством, Олександр II дав згоду залучати представників земств до обговорення законопроектів у Державній раді. Ця реформа могла б започаткувати перетворення Росію на конституційну державу. Царевбивство знищило цю можливість, і Олександр III обіцяв залишитися вірним принципам самодержавства. Як зауважив Тібор Самуелі, колишній член Угорської комуністичної партії: «Народна воля» здійснила блискучу перемогу у своїй саможертві за революційну справу. Конституційний буржуазний розвиток Росії було зупинено. Процес розвитку Росії у лоні європейської ліберальної державності було відновлено тільки на 25 років пізніше і на той час, це було занадто пізно». Перед нами ще одне викриття міфу про приречене єдиноборство народовольців з самодержавством [76 а, с. 422].

Розглянемо фактори, що сприяли створенню легенд про «Народну волю». Почнемо з особистісних факторів. Дуже важко заперечувати чарівну привабливість членів виконавчого комітету та представників його найближчого оточення. Соціальний склад комітету багато в чому відбивав великі зміни у складі попередніх поколінь російських революціонерів, що почалися з аристократичних декабристів. Представники різних національностей та віросповідань були членами комітету. Жінки становили третину з 50-ти членів комітету. Романи цих чоловіків та жінок давно привертають увагу істориків та письменників. Керівниками царевбивства були Андрій Желябов, колишній кріпак, і Софія Перовська, дочка колишнього петербурзького губернатора і праправнучка Гетьмана Кирила Разумовського. Водночас Желябов та Перовська були повішені [76 б, с. 85].

Чимало членів Виконавчого комітету були ветеранами руху революційного народництва. Вони були членами різних нелегальних гуртків і брали участь у «ходінні в народ» у 1874 р., коли тисячі народників спробували розпалювати народну революцію. Багато майбутніх народовольців були заарештовані, проводили роки у в'язницях і були засуджені на процесі 193-х у 1877 р. Так, і багато членів комітету познайомилися вперше на цьому процесі. Інші майбутні народовольці були засуджені на процесі 50-ти у березні 1877 р. Отже, життя керівних народовольців сприяло створенню легенди про приречену справу.

Судова поведінка народовольців також сприяла створенню ореолу мучеництва. У полум'яних промовах на процесах 16-ти у 1880 р., 6-ти царевбивць у 1881 р., 20-ти у 1882 р., 17-ти у 1883 р. та 14-ти у 1884 р., члени Виконавчого комітету проголосили, що репресії самодержавства проти мирних пропагандистів 1874 р. змусили молодих ідеалістів стати терористами. Їхні ліберальні захисники використовували ті самі аргументи [93 а]. Як народники на політичних процесах у сімдесятих роках, народовольці перетворили судовий зал на суд до викриття та дискредитування самодержавства перед суспільством. Судова поведінка була лише одним з видів тактичної зброї народовольців [76 а, с. 423].

Найголовнішою ідеологічною і тактичною зброєю «Народної волі» став тероризм. З ряду причин, деякі історики заперечують народовольчий акцент на тероризмі. М. Троїцький, відомий фахівець з історії «Народної волі» намагався применшувати даний аспект. Зокрема історик писав: «Доля партії «Народна воля» трагічна подвійно: як суб'єкт історії вона пройшла спочатку крізь шквал репресій з боку царату (не злічити її жертв – повішених, розстріляних, загублених у в'язницях та каторжних роботах), а потім уже як історичний об'єкт, — крізь терни упереджених оцінок із боку істориків і публіцистів, до сьогоднішніх. Усі її критики – царські, радянські та посткомуністичні – зображають «Народну волю» партією терористів, зайнятою головним чином замахами на Олександра II. Так вважали навіть

деякі серйозні історики (М. Покровський, М. Нечкіна), не кажучи вже про численних журналістів, які нині дилетантськи утриують такий погляд. Тим часом вже давно всім і кожному доступне широке коло джерел, що неспростовно доводять, що ні в програмі, ні в діяльності «Народної волі» терор ніколи не займав головного місця [76 б].

Троїцький, якого часто критикували ще радянські історики за нібито ідеалізацію народовольчого тероризму, намагався доводити розмах роботи народовольців серед усіх верств населення Росії – від селянських «низів» до чиновницьких «верхів». Вчений писав: «Що стосується терору, то він був справою рук лише членів та найближчих агентів Виконавчого комітету партії (які до того ж займалися і всіма іншими сторонами діяльності) і кількох металників, техніків, спостерігачів, які змінювали один одного. У підготовці та здійсненні всіх восьми народовольчих замахів на царя з рядових членів партії брали участь 12 людей, відомі нам поіменно» [28, с. 55].

Чому саме політичний тероризм став найогутнішою зброєю «Народної волі»? Адже народовольці не були першими народницькими терористами. За рік до виникнення «Народної волі» у червні 1879 р., члени організації «Земля і воля», автономних народницьких гуртків [наприклад, «Виконавчий комітет Російської соціально-революційної партії» на півдні Росії, бланкістське «Товариство за визволення народу»], та індивідууми, у тому числі Олександр Соловйов, який вчинив замах на життя царя Олександра II, 2 квітня 1879 р., здійснювали низку терактів проти представників уряду та шпигунів. Як відомо, розбіжності серед землевольців про напрямки терору призвели влітку 1879 р. року до розколу організації. Прихильники політичного тероризму організували «Народну волю» та ухвалили рішення про царевбивство. Їхні противники організували «Чорний переділ» і вирішили приділяти увагу пропаганді серед селян та робітників. Однак вони також підтримували економічний тероризм – фабрично-аграрний тероризм

проти поміщиків та капіталістів. Корисність тероризму визнавалася усіма народниками. Тільки напрям тероризму викликав розбіжності [68, с. 130].

На думку російського дослідника О. В. Будницького, тероризм не займав головне місце ні в народовольчих програмних документів, а також у діяльності організації. У «Програмі Виконавчого комітету», прийнятій восени 1879 р., «Діяльність руйнівна та терористична» була описана так: «...що полягає у знищенні найбільш шкідливих осіб уряду, у захисті партії від шпигунства, у покаранні найбільших випадків насильства та свавілля з боку уряду, адміністрації і т.п., має на меті підірвати привабливість урядової сили, давати безперервний доказ можливості боротьби проти уряду, підіймати таким чином революційний дух народу і віру в успіх справи і, нарешті, формувати придатні та звичні до бою сили» [28, с. 56].

Навесні 1880 р. в «Підготовчій роботі партії» народовольці проголосили: «Партія повинна мати сили створити сама собі сприятливий момент дій, почати справу і довести її до кінця. Майстерно виконана система терористичних акцій, що одночасно знищують 10-15 людей – стовпів сучасного уряду, приведе уряд у паніку, позбавить його єдності дій і водночас збудить народні маси: тобто, створить зручний момент для нападу. На думку Будницького, народовольці вирішили приділяти більше уваги тероризму тому, що їхні перші замаху на життя царя підвищили авторитет організації в суспільстві [28, с. 57].

Важко погодитися з тезою Будницького, що народовольці неохоче приділяли більшу увагу тероризму тому, що вони стали жертвами своїх успіхів. Вже 25 серпня 1879 р. члени Виконавчого комітету засудили царя Олександра II до смерті. Після невдалої проби підірвати царський поїзд 22 листопада 1879 р. комітет охарактеризував царя «втіленням деспотизму, лицемірного, боягузливого, кровожерливого і всерозбещуючого ... головним узупатором народного суверенітету, головним виконавцем судових убивств із 14 вбивствами на його совісті. Він заслуговує на смертну кару за всю пролиту ним кров і за весь біль, якого він завдав» [76 б].

Серед найважливіших причин появи російського революційного тероризму О. Будницький виділив такі: по-перше, персоніфікація російської влади, що веде до спокуси однією силовою акцією вирішити політичну проблему; по-друге, незавершеність російських реформ, їх половинчастість, що залишала велику кількість соціально-економічних та політичних суперечностей, на на основі чого формувався високого рівня соціальний екстремізм; по-третє, патріархальна пасивність більшості населення, що немає традицій та досвіду політичної діяльності та залишає політичну опозицію віч-на-віч з царською владою; по-четверте, суперечлива стратегія і тактика дій влади щодо терористичних актів і загроз, метання від репресій до «лібералізму», що частиною революційного активу сприймалося як «ефективність і раціональність терористичної тактики» [28, с. 44].

До цих факторів необхідно додати і п'ятий, – гранично обмежений вибір конвенційних форм політичної участі російських підданих, внаслідок чого більшість росіян не мала політичних прав, а інша частина могла використати лише схвальні форми участі, в іншому випадку ризикуючи потрапити під критичну реакцію самодержця [45, с. 43].

Потрясіння народовольчого терору виявилися настільки глибокими для світських верств, що навіть у нещасних подіях багатьом ввижались зловмисні підступи – стійкі домисли ходили навколо катастрофи царського поїзда 10 жовтня 1888 р. на станції Борки, а швидкоплинна хвороба та смерть імператора Олександра III викликали сумніви у її природності [45, с. 44].

Отже, народницький тероризм був яскраво вираженим політичним явищем, що не мав скільки-небудь великої соціальної підтримки. Політична слабкість народництва, що виявилася у недостатніх організаційних та кадрових ресурсах, не дозволила продуктивно скористатися дезорганізаторськими успіхами терористів у боротьбі з владою. Спроби використовувати тероризм для пропаганди політичної активності мас зіткнулися з патріархальним відторгненням селянства та політичною

слабкістю пролетаріату. Загалом соціально-політична база терористичної діяльності народників мала обмежені можливості. Однак передумови цієї діяльності не були усунені – системна державна криза ще більше поглибилася, революційні ідеї виявилися життєздатні, а терористичний досвід спадкоємний, що виявиться вже у більш масштабній діяльності неонародників початку ХХ століття.

Ідеологічна і тактична зброя організації «Народна воля» сприяла створенню легенд про народовольців більш як 140 років. Однак, досі ми отримуємо дуже вибіркового наратив про «Народну волю» через великі елементи історичної міфотворчості. Перед істориками стоїть велике завдання – досліджувати діяльність народовольців, їхніх противників і прихильників, у всій повноті складнощів та протиріч історії пореформеної Російської імперії. Не можна ні ідеалізувати, ні демонізувати народовольців. Можна впевнено стверджувати, що «Народна воля» займає помітне місце в історії російського та міжнародного тероризму, особливо, в європейську «епоху динаміту» приблизно між 1870 та 1914 рр.

ВИСНОВКИ

Народницький рух виник в російському політичному процесі на рубежі 1850-1860-х рр. Свою діяльність народники почали у 1862 р., чому сприяла соціально-економічна ситуація в імперській Росії. Поширення ідей народництва співпало з визначальним для Російської імперії явищем – модернізацією, яка в цей час набирала сили. Дане співпадіння було не випадковим, адже народництво було відповіддю на модернізацію частини російського суспільства. Першою відрагувала на трансформації освічена меншість російського соціуму, яка згодом перетворилась в найбільшу інтелектуальну силу країни – інтелігенцію. Завдяки модернізаційним процесам кількість інтелігенції невпинно зростала, що забезпечувало і розвиток народницької ідеології. У підсумку, можна стверджувати, що народництво було не тільки відповіддю на модернізацію, але й результатом модернізації.

Але, водночас, народництво було одним з головних протиріч епохи модернізації. Виникнувши як мирний рух і постійно зазнаючи еволюції, воно дійшло до крайніх екстремістських форм. Одночасно у межах руху співіснували такі, здавалося б, несумісні явища як культурництво і тероризм. На жаль, сучасне суспільство часто в народниках бачить саме предтечу тероризму ХХІ ст. На наш погляд, необхідно подолати упередженість та односторонність у трактуванні даного явища руху. Народництво було зовсім не спрямоване лише на руйнування існуючого державного устрою. В основу руху було закладено ідеали демократичної перебудови суспільства. Оболонкою цього виступав соціалізм, іноді у крайніх формах (бакунізм).

Ідеологічні пріоритети даного суспільного напрямку передбачали «ходіння в народ», для того щоб подолати взаємну соціальну відчуженість між двома станами російського суспільства.

Масове «ходіння в народ», що почалося навесні та влітку 1874 р., стало результатом порівняно тривалого накопичення сил демократичного руху, було викликано низкою соціально-економічних, політичних та ідеологічних передумов. Остаточне визрівання ідеї «ходіння в народ» відбувалося в умовах руйнування пореформеного села, що стало наслідком реформи 1861 р. Наприкінці 60-х – початку 70-х років сучасникам стали помітні посилення нерівності, пауперизація сільського населення, зубожіння різних верств трудового люду. Але протягом перших двох пореформених десятиліть, незважаючи на порівняно швидкий розвиток елементів капіталізму на селі, соціальна база революційно-демократичного руху залишалася єдиною: розкладання селянства як класу ще не відбулося, і питання про капіталізм як проблему, що стала в центрі уваги російської суспільної думки, виникло в кінці 70-х – на початку 80-х років XIX ст.

Руху демократичної інтелігенції «в народ» передувала різноманітна діяльність, спрямована на вивчення соціального та духовного життя народу, історії боротьби трудящих Росії за своє визволення. Таке проникнення «у світ знедолених і пригноблених» мало, за задумом народників, розкрити потенційні можливості народу, визначити силу його протесту, з'ясувати головне питання про здатність селянства відіграти провідну роль у соціальній трансформації російського суспільства в цілому.

Народницький тероризм був яскраво вираженим політичним явищем, що не мав скільки-небудь великої соціальної підтримки. Політична слабкість народництва, що виявилася у недостатніх організаційних та кадрових ресурсах, не дозволила продуктивно скористатися дезорганізаторськими успіхами терористів у боротьбі з владою. Спроби використовувати тероризм для пропаганди політичної активності мас зіткнулися з патріархальним відторгненням селянства та політичною слабкістю пролетаріату. Загалом соціально-політична база терористичної діяльності народників мала обмежені можливості. Однак передумови цієї діяльності не були усунені – системна державна криза ще більше

поглибилася, революційні ідеї виявилися життєздатні, а терористичний досвід спадкоємний, що виявиться вже у більш масштабній діяльності неонародників початку ХХ століття.

Народники другої половини ХІХ ст. загалом не змогли реалізувати свій потенціал. Зазвичай це пов'язують із прорахунками народницької теорії та практики (переоцінкою можливостей селянства, відсутністю цільної та послідовної доктрини тощо) та протидією уряду, який не розглянув творчі можливості народників. На наш погляд, причини невдач народницької пропаганди криються ще й у непослідовності та нерівномірності процесів модернізації. Зміна суспільної свідомості, ментальностей проходила значно повільніше за економічні трансформації. З іншого боку, розвиток теорій та ідей у «суспільної меншини» випереджав реальні можливості більшості суспільства. Інакше кажучи, «модернізація умів» інтелігенції не відповідала модернізаційному потенціалу народу.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

1. ВКП(б) в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК. М.: ОГИЗ. Госполитиздат, 1941. 834 с.
2. Воспоминания Вл. Дебогория-Мокриевича. СПб., 1906. 598 с.
3. Газета «Работник» (1875-1876) / Под ред. В. И. Невского. М.: Изд-во политкаторжан, 1933. 148с.
4. Государственные преступления в России в XIX веке: сб. полит. процессов и др. материалов, относящихся к истории революционных и оппозиционных движений в России / Сост. под ред. [и с предисл.] Б. Базилевского (В. Богучарского). –СПб., 1904. Т.1.: (1825-1876 год). 348 с.; Т. 2.: (1877 год). Ростов н/Д, 1904. 351 с.; Т. 3: (Процесс 193-х), 1904. 304 с.
5. За сто лет (1800-1896). Сборник по истории политических и общественных движений в России / Сос. Вл. Бурцев. В 2 ч. Ч. 1-2. Лондон: Russian free press fund, 1897. Ч. 1: Материалы по истории политических и общественных движений в России. 1825-1896. I-IV, XI-XII, IX-X, 267 с.
6. Кропоткин П. А. Записки революционера. М.: Московский рабочий, 1988. 544 с.
7. Литература партии «Народная воля». М.: Тип. А. П. Поплавского, 1907. 491 с.
7. а. Молодая Россия // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация. М.: Археографический центр, 1997. [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/molrus.htm>
8. Невский В. И. От «Земли и воли» к группе «Освобождение труда». М.: Всесоюз. о-во полит. каторжан и ссыльно-поселенцев, 1930. 553 с.

8. а. Нечаев С. Г. «Катехизис революционера» // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация. М.: Археографический центр, 1997. С. 244-248.
9. «Народная воля» и «Черный передел»: Воспоминания участников революционного движения в Петербурге в 1879- 1882 гг. Л.: Лениздат, 1989. 415 с.
10. Огарев Н. П. Что нужно народу? // Огарев Н. П. Избранные социально-политические и философские произведения. М., 1952. Т. 1. С. 527-536.
11. Памятники агитационной литературы. Т, 1. «Черный передел», орган социалистов-федералистов 1880-1881 гг. Пг.: ГИЗ, 1923. 355 с.
12. Попов М. Р. Записки землевольца. М.: Издательство всесоюзного общества политкаторжан и поселенцев, 1933. 467 с.
13. Революционная журналистика семидесятых годов / Под ред. Б. Базилевского (В. Богучарского). Ростов н/Д., 1907. 536 с.
14. Революционное народничество 70-х годов XIX века: сборник документов и материалов в двух томах. Т. 1, 1876-1882 гг. / Под ред. Б. С. Итенберга. М.: Наука, 1965. 472 с.
15. Ткачев П. Н. Задачи революционной пропаганды в России: письмо к редактору журнала «Вперед». Лондон: Б. и, 1874. 43 с.
16. Чернышевский Н. Г. Барским крестьянам от их доброжелателей поклон... // Революционный радикализм в России: век девятнадцатый. Документальная публикация. М., Археографический центр, 1997. [электронный ресурс]. Режим доступа: <http://www.hist.msu.ru/ER/Text/chern.htm>
17. Ананьич Б. В. Кризис власти и реформы в России на рубеже XIX-XX вв. В исследованиях американских историков // Отечественная история. 1992. №2. С. 208-211.
17. а. Андрусин Б. І. Структурні елементи політичної концепції Михайла Драгоманова (до 170-ї річниці від дня народження

- М. П. Драгоманова) // Науковий часопис НПУ ім. М. П. Драгоманова. Серія 18: Економіка і право. 2011. Вип. 15. С. 146-157.
18. Антонов В. Ф. Народничество в России: утопия или отвергнутые возможности? // Вопросы истории. 1991. № 1. С. 5-17.
19. Антонов В. Ф. Революционное народничество. М.: Просвещение, 1965. 268 с.
20. Аптекман О. В. Общество «Земля и Воля» 70-х гг.: по личным воспоминаниям. Петроград, 1924. 460 с.
21. Арефьев М. А., Клешнева Л. И. Место феномена самоуправления в народнических концепциях общественной самоорганизации // Социология. 2021. № 5. С. 240-247.
22. Арсланов Р. А. К. Д. Кавелин: человек и мыслитель. М.: Изд-во РУДН, 2000. 377 с.
23. Балабанов М. Очерк истории революционного движения в России. М.: Прибой, 1929. 305 с.
24. Балугев Б. П. Либеральное народничество на рубеже XIX–XX вв. М.: Наука, 1995. 267 с.
25. Бердяев Н. А. Русская идея. Основные проблемы русской мысли XIX века и начала XX века. Париж, 1946. 260 с.
26. Биллингтон Дж. Икона и топор: опыт истолкования истории русской культуры. М.: Рудомино, 2001. 880 с.
27. Богучарский В. Активное народничество семидесятых годов. М.: Издательство М. и С. Сабашниковых, 1912. 390 с.
28. Будницкий О. В. Терроризм в российском освободительном движении: идеология, этика, психология (вторая половина XIX – начало XX в.). М.: «Российская политическая энциклопедия», 2000. 399 с.
29. Бэрн С. Х. Г. В. Плеханов – основоположник русского марксизма. – СПб.: РНБ, Дом Плеханова, 1998. – 494 с.
30. Волк С. С. Народная Воля. М.; Л.: Наука, 1966. 491 с.

31. Волковинський В. М. Революційний тероризм в Російській імперії і Україна (друга половина XIX – початок XX ст.). К.: Старий світ, 2006. 416 с.
32. Генкина Э. Б. Ленин о революционном народничестве и народовольчестве // Пролетарская революция. 1930. № 2-3. С. 20-32.
33. Горев Б. И. Революционное народничество семидесятых годов. М.: Изд-во Всесоюзного Общества политкаторжан и ссыльнопоселенцев, 1928. 29 с.
34. Гросул В. Я. Международные связи российской политической эмиграции во 2-й половине XIX века. М.: РОССПЭН, 2001. 408 с.
35. Евланникова Г. Е. Религиозность революционного народничества // Актуальные проблемы философских наук. 2015. № 2. С. 31-32.
36. Ефименко М. Н. Марксизм и русское революционное народничество // Марксизм и современность: особенности дискурса. Оренбург, 2008. С. 6-15.
37. Захарина В. Ф. Голос революционной России. Литература революционного подполья 70-х годов XIX века. «Издания для народа». М.: Мысль, 1971. 237 с.
38. Зверев В. В. В поисках социалистической перспективы // Наше Отечество. Опыт политической истории: в 2 т. М., 1991. Т. 1. С. 163–200.
38. а. Злупко С. М. Сергій Подолинський – вчений, мислитель, революціонер. Львів: Каменяр, 1990. 192 с.
39. Иллерицкий В. Е. Революционная историческая мысль в России (домарксистский период). М.: Мысль, 1974. 350 с.
40. Исаков В. А. Концепция заговора в радикальной социалистической оппозиции. Вторая половина 1840-х – первая половина 1880-х годов. М.: Франтэра. 2004. 310 с.
41. История ВКП (б). Краткий курс. М.: ОГИЗ – Госполитиздат, 1946. 352 с.

42. Итенберг Б. С. Движение революционного народничества (Народнические кружки и хождение в народ в 70-х годах XIX в.). М.: Наука, 1965. 444 с.
42. а. Калинин С. В. Революционные народники и украинофилы 1870-1880-х гг.: сотрудничество или соперничество? // Народники в истории России. межвузовский сборник научных трудов. Воронеж, 2016. С. 82-106
43. Карпачев М. Д. Проблема государства в идеологии русского революционного народничества // Государственный строй и политико-правовые идеи России второй половины XIX столетия. Воронеж, 1987. С. 60-68.
44. Квасов О. Террористические тенденции в народническом движении второй половины XIX в. // Народники в истории России: Межвузовский сб. научных трудов. Вып. 1. Воронеж: Истоки, 2013. С. 128-141.
45. Квасов О. Н. Российский терроризм второй половины XIX в.: народнический аспект // Воронеж народниковедческий: Сб. ст. Воронеж: «Истоки», 2012. С. 27-46.
46. Кислицына И. Л. Ценность личности в мировоззрении революционного народничества // Научное мнение. 2014. № 10. С. 42-49.
47. Козьмин Б. П. Народничество на буржуазно-демократическом этапе освободительного движения в России // Исторические записки. Т. 65. М., 1959. С. 236-258.
48. Козьмин Б. П. От «девятнадцатого февраля» к «первому марта». Очерки по истории народничества. М.: Изд. Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1933. 290 с.
49. Козьмин Б. П. Русская секция Первого интернационала. М.: АН СССР, 1957. 400 с.

50. Корнилов А. А. Общественное движение при Александре II. М.: Товарищество типографии А. И. Мамонтова, 1909. 263 с.
51. Кудряшев В. Н. Национальный вопрос в программных установках революционных народников (вторая половина 1880-х начало 1900-х гг.) // Вестник Томского государственного университета. 2015. № 392. С. 115-119.
52. Кузьмин Д. М. Народовольческая журналистика. М.: Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1930. 287 с.
53. Лавров П. Л. Народники-пропагандисты 1873-1878 гг. Л.: Колос, 1925. 286 с.
54. Левин Ш. М. Общественное движение в России в 60-70-е годы XIX века. М.: Соцэкгиз, 1958. 511 с.
55. Ленин В. И. Что такое «друзья народа» и как они воюют против социалдемократов? // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 1. С. 125-346.
56. Ленин В. И. О народничестве // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. В 55 т. М.: Госполитиздат, 1967. Т. 22. С.304-308.
57. Ленин В. И. Экономическое содержание народничества и критика его в книге г. Струве // Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т.1. С. 347-354.
58. Ленин В. И. Памяти Герцена// Ленин В. И. Полное собрание сочинений. Т. 21. С. 255-262.
59. Литвак Б. Г. Реформы и революции в России // История СССР. 1991. № 2. С. 85-96.
59. а. Литвинов Н. Д., Суровцев И. С. Объект покушения – царь всея Руси, 1879-1881. Воронеж: Антитеррор, 2006. – 335 с.
60. Малиа М. К пониманию русской революции. London: Overseas Publications Interchange Ltd, 1985. 288 с.
61. Малиа М. Советская трагедия. История социализма в России. 1917-1991. М.: РОССПЭН, 2002. 584 с.

- 62.Малинин В. А. Философия революционного народничества. М.: Наука, 1972. 342 с.
- 63.Мартынова О. А. Революционное народничество в трудах В. И. Засулич // Инновационное развитие науки и образования. 2021. С. 258-278.
- 64.Мауль В. Я. Народническая пропаганда 1870-х гг. в оценках зарубежных историков (опыт историографического эссе) // Актуальные проблемы изучения и преподавания всеобщей истории и международных отношений. Сборник статей Международной научно-практической конференции. Рязань, 2021. С. 273-275.
64. а. Меркулов А. А. Ветераны мечты и бессмертия // Молодой коммунист. 1962. № 9. С. 98-12.
- 65.Мокшин Г. Н. Концепция «народа» в социально-революционной доктрине русского народничества // Вестник Воронежского государственного университета. Серия: Гуманитарные науки. 2005. № 1. С. 358-367.
- 66.Мокшин Г. Н. Эволюция идеологии легального народничества в последней трети XIX – начале XX вв. Воронеж: Научная книга, 2010. 299 с.
- 67.Морозов Д. А. Восприятие революционного терроризма в 1870-1880-е годы политической элитой России (на примере записки П. А. Валуева) // Вестник Удмуртского университета. История и филология. 2017. Т. 27, Вып. 1. С. 140-144.
- 68.Морозов Д. А. Мотивы революционного терроризма 1860-1880-х годов в России // Вестник Удмуртского университета. История и филология. 2016. Т. 26, Вып. 1. С. 126-131.
- 69.Морозов Д. А. Религиозность и религия в русском революционном народничестве и терроризме в 1870–1880-х гг // Вестник Томского государственного университета. 2016. № 409. С. 99–103.

70. Пантин И. К., Плимак Е. Г., Хорос В. Г. Революционная традиция в России. 1783-1883. – М.: Мысль. 1986. 343 с.
70. а. Панькина М. А. Дегаевщина: к вопросу о масштабах провокации // Вестник Московского университета. Серия 8. История. 2019. № 2. С. 64-74.
71. Плеханов Г. В. Социализм и политическая борьба // Плеханов Г. В. Избранные философские произведения в пяти томах. М.: Госполитизад, 1956. Т. 1. С. 51-112.
72. Плимак Е. Г., Хорос В. Г. «Народная воля»: история и современность // Вопросы философии. 1981. № 5. С. 97-112.
73. Політичний терор і тероризм в Україні. ХІХ – ХХ ст. Історичні нариси / Д. В. Архієрейський, О. Г. Бажан, Т. В. Бикова та ін. Відповід. ред. В. А. Смолій. К.: Наукова думка, 2002. 922 с.
74. Поташ М. Народнический социализм. М.-Л.: Гос. изд-во, 1930. 176 с.
75. Рассказов В. Л., Рассказов Л. П. Идеи А. И. Герцена как теоретическая основа революционного народничества. анархистское, пропагандистское и заговорщическое направление революционного народничества // Эпомен. 2021. № 55. С. 276-282.
76. Романика А. С. Борьба революционных народников и армия: от поиска контактов к военно-революционной организации // Современная наука: актуальные проблемы теории и практики. серия: гуманитарные науки. 2017. № 6. С. 35-40.
76. а. Роки Т. Идеологическое и тактическое оружие организации «Народная воля»: как народовольцы стали легендарными в истории терроризма // Мир оружия: история, герои, коллекции. Сборник материалов VIII Международной научно-практической конференции. Тула, 2021. С. 421-432.
76. б. Рокки Т. Терроризм в Российской империи: уроки истории для сегодняшней войны против терроризма. Часть II: Организация

- «Народная Воля» и ее роль в истории политического терроризма в России // Историческая и социально-образовательная мысль. 2019. Т. 11. № 2. С. 83-102.
77. Рубцов А. А. Социальные сети революционного народничества 1870-х годов в материалах следственных дел // Вестник Пермского университета. История. 2018. № 2 (41). С. 75-84.
78. Савицкая Е. А. Общие тенденции в развитии революционного народничества первой половины 90-х годов XIX века (на примере партии «Народного права») // Вестник ВГУ. Серия: лингвистика и межкультурная коммуникация. 2009. № 2. С. 206-209.
79. Сапон В. П. Проблема триединства революционного народничества: государствоведческий аспект // Вестник ННГУ им. Н.И. Лобачевского. Серия: История, политология, международные отношения. 2003. Вып.1. С. 19-32.
80. Сараева О. Л., Цой И. О. Представления народников 1870-х гг. о российских истоках их оппозиционности // Вестник Костромского государственного университета. 2019. № 4. С. 25-31.
81. Сафронова Ю. А. Вовлечение в политическое: революционное народничество 1870-х годов как сообщество читателей // Вестник Пермского университета. 2018. Вып. 2. С. 65-74.
82. Світленко С. І. Народництво в Україні 60-80-х років XIX століття: теоретичні проблеми джерелознавства та історії. Дніпропетровськ: Навчальна книга, 1999. – 240 с.
83. Седов М. Г. Героический период революционного народничества. М.: Мысль, 1966. 364 с.
84. Седов М. Г. Советская литература о теоретиках народничества // История и историки. Историография истории СССР: сборник статей. М.: Наука, 1965. С. 246-269.

85. Серов О. В., Рябов В. В. Ретроспективный взгляд на движение революционных народников // Вестник МГПУ. Серия: исторические науки. 2012. № 1. С. 22-37.
86. Стеклов Ю. М. Борцы за социализм. Очерки из истории общественных и революционных движений в России. М.-Л.: Государственное издательство, 1924. 429 с.
87. Строкольский В. А. Революционное народничество: опыт построения культурно-психологического типа // Наука. Технологии. Инновации. Сборник научных трудов. В 9-ти частях. Под редакцией А.В. Гадюкиной. Новосибирск, 2020. Ч. 3. С. 83-87.
88. Твардовская В. А., Итенберг Б. С. Русские и Карл маркс: выбор или судьба? М.: Эдиториал УРСС, 1999. 215 с.
89. Теодорович И. А. Историческое значение партии «Народная воля». М.: Всесоюзное общество политических каторжан и ссыльно-поселенцев, 1930. 125 с.
90. Ткаченко П. С. О некоторых вопросах истории народничества // Вопросы истории. 1956. № 5. С.34-45.
91. Троицкий Н. А. «Народная воля» перед царским судом (1880–1894). Саратов: СГУ, 1983. 423 с.
92. Троицкий Н. А. Русское революционное народничество 1870-х годов. (история темы). Саратов: СГУ, 2003. 100 с.
93. Троицкий Н. А. Крестonosцы социализма. Саратов: СГУ, 2002. 372 с.
93. а. Троицкий Н. А. «Народная воля» и ее «красный террор» // Индивидуальный политический террор в России (XIX – начало XX вв.): Материалы конференции. Москва.: Мемориал, 1996. Доступно в электронной форме: <http://old.emo.ru/history/terror/index.htm>
94. Тюкачев Н. А. Отечественная историография революционного народнического движения 1860-1880-х гг.: становление и эволюция. Автореферат диссертации на соискание ученой степени доктора исторических наук. М., 2013. 38 с.

95. Федоркин Н. С. Утопический социализм идеологов революционного народничества. М.: Издательство МГУ, 1984. 200 с.
96. Филиппов Р. В. Из истории народнического движения на первом этапе «хождения в народ» (1863-1874). Петрозаводск, 1967. 318 с.
97. Фокина Ю. В. Понятие общественного прогресса в концепции революционного народничества // Исторические документы и актуальные проблемы археографии, источниковедения, российской и всеобщей истории нового и новейшего времени “КЛИО-2016”. Сборник материалов Шестой международной конференции молодых ученых и специалистов. 2016. С. 591-593.
98. Хоскинг Дж. Россия: народ и империя (1552-1917). Смоленск: Русич, 2001. 512 с.
99. Худолеев А. Н. П. Н. Ткачѳв о консолидации революционных сил // Вестник Сургутского государственного педагогического университета. 2013. № 4. С. 90-93.
100. Чистяков С. В. Радикализация сознания учащейся молодежи в российской империи 60-х – первой половины 70-х годов XIX века (по воспоминаниям участников движения революционного народничества) // Человеческий капитал. 2021. № 2 (146). С. 54-71.
101. Шалашников Г. В. К вопросу морального обоснования революционной борьбы в идеологии русского народничества // Современные проблемы права и управления. 5-я Международная научная конференция. М., 2015. С. 184-188.
102. Широкова В.В. К вопросу об оценке деятельности «Народной воли» // Вопросы истории. 1959. № 8. С. 59-61.
103. Щур С. А. Тероризм і суспільно-політична думка Наддніпряньської України наприкінці 70-х рр. XIX ст. // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. 2015. Т. 1. № 43. С. 155-161.